

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Πτυχιακή εργασία της
ΜΑΡΓΑΡΙΤΑΣ ΔΟΥΝΙΑ (Α.Μ. 01198013)

Επόπτρια εργασίας: **Ιωάννα Λαλιώτου**
Επικουρική επόπτρια: **Πηνελόπη Παπαηλία**

**« Μετανάστευση και μνήμη: Η ανάδυση της
μνήμης στην επιστολογραφία, τη φωτογραφία
και το φιλμ»**

**«Η Νέα Υόρκη όνειρο, αξίζει να την ιδή κανείς έστω και για μία φορά . . . Εδώ το χρήμα βγαίνει
εύκολα, δουλειές υπάρχουν πολλές . . .»**

- Βόλος 2002-

Στο Γιώργο, στο Ζόρμπά

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 1617/1
Ημερ. Εισ.: 20-05-2004
Δωρεά:
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2002
ΔΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070508

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τελειώνοντας την εργασία θα ήθελα να ευχαριστήσω βαθύτατα τις επιμελήτριες καθηγήτριες της εργασίας αυτής, την κυρία Ιωάννα Λαλιώτου και την κυρία Πηνελόπη Παπαηλία. Τις ευχαριστώ για την συμπαράσταση τους, τις γνώσεις που μου μετέδωσαν, τα χρήσιμα σχόλια, τις καθοδηγήσεις τους, και την ηθική στήριξη που μου παρείχαν καθόλη τη διάρκεια της χρονιάς. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Γιάννη Παπαθεοδώρου για την αδιάκοπη ενασχόληση του με την εργασία, για τις γνώσεις που μου παρείχε καθώς και για τα γόνιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις του. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις οικογένειες μεταναστών που παραχώρησαν το υλικό για την εργασία αυτή, και ιδιαίτερα τις οικογένειες Παπαμιχαλοπούλου, Γκιουζέλη και Τζάκα.

-ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ-

1. Εισαγωγή	
A. Διατύπωση του θέματος και ένταξή του στο πλαίσιο των μεταναστευτικών σπουδών	1
B. Η ιστορία της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ	3
Γ. Η μετανάστευση από την Κρεμαστή Λακωνίας	5
Δ. Περιγραφή του υλικού	10
2. Μνήμη και Επιστολογραφία: Περιγράφοντας τα γράμματα και τους γράφοντες	13
A. Σταθερές θεματικές του επιστολικού λόγου	16
B. Το υποκείμενο και η συλλογικότητα, περνώντας από το «εγώ» στο «εμείς»	20
Γ. Η έννοια του χώρου, περνώντας από το «εντός» στο «εκτός»	23
Δ. Δι-εθνισμός, υπερβαίνοντας τα «σύνορα»	25
Ε. Συμπεράσματα	28
3. Μνήμη κι φωτογραφία	29
A. Η ανάδυση του υποκειμένου και του οικογενειακού δικτύου μέσω της φωτογραφίας	32
B. Η αποτύπωση του «χώρου» μέσω της φωτογραφίας	38
Γ. Συμπεράσματα	40
4. Καρτ-ποστάλ: Υποκειμενικότητα και χώρος	42
5. Μνήμη και φιλμ: Το υλικό και η περιγραφή του	44
A. Η καταγραφή σε φιλμ ενός ταξιδιού επιστροφής προς την Ελλάδα: μετανάστης, χώρος, ιστορία	49
B. Συμπεράσματα	54
6. Γενικά συμπεράσματα	57

Παράρτημα

Βιβλιογραφία

* Η καρτ ποστάλ που βρίσκεται στο εξώφυλλο καθώς και το συνοδευτικό κείμενο έχουν σταλεί από την Ευαγγελία Τσουκάτου προς το Λάμπρο Στρατάκο στις 23/4/1946.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Διατύπωση του θέματος και ένταξη του στο πλαίσιο των μεταναστευτικών σπουδών.

Το θέμα αυτής της εργασίας είναι η διαπραγμάτευση της μνήμης μέσα στα πλαίσια του φαινομένου της μετανάστευσης. Το ενδιαφέρον της μελέτης επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο η μνήμη, από τη δημιουργία της έως την εξέλιξη της, συνδέεται με τις μεταναστευτικές πρακτικές. Τι είναι αυτό που κάνει τον μετανάστη ως άτομο αλλά και ως συλλογικότητα, να θυμάται, τι θέλει να θυμάται, πως η μνήμη συχνά ταυτίζεται με την αντίληψη του μετανάστη για την πατρίδα και άλλες έννοιες που συνδέονται με τη μετανάστευση, πως συχνά η μνήμη παράγει ταυτότητες, και πως γύρω από τον πυρήνα της μνήμης αναπτύσσονται ή ενισχύονται δίκτυα κοινωνικού, οικογενειακού, οικονομικού χαρακτήρα αλλά και συγκρούσεις, διαμάχες κ.α.

Η μελέτη επικεντρώνεται στο φαινόμενο της μετανάστευσης όπως αυτό προκύπτει, προβάλλεται και αποτυπώνεται, στην Κρεμαστή, ένα μικρό χωριό του νομού Λακωνίας. Οι περίοδοι κατά τις οποίες υπάρχει έντονη μεταναστευτική κίνηση είναι αρκετές, καθότι αναφερόμαστε σε ένα χρονικό φάσμα που ξεκινά από το 1870 περίπου και εξακολουθεί να υπάρχει, αρκετά διαφοροποιημένο έως και σήμερα. Η εργασία αυτή έχει ως αναφορά της την μεταναστευτική διαδικασία κατά το διάστημα 1910-1940 και έπειτα την μεταπολεμική περίοδο, 1945-1975.

Το θέμα της μελέτης αυτής εντάσσεται στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών, των οποίων η εξέλιξη έχει αποτυπωθεί μέσα από μια σειρά διαφοροποιήσεων. Η μελέτη της μετανάστευσης έχει τις ρίζες της, όχι στην Ευρώπη που υπήρξε η αφετηρία της μεταναστευτικής διαδικασίας, αλλά στην Αμερική, όπου το φαινόμενο συγκέντρωσε από νωρίς το ενδιαφέρον της έρευνας στις ΗΠΑ. Η εισροή διαφορετικών εθνικών και κοινωνικών ομάδων έθεσε ερωτήματα σχετικά με την εθνική καταγωγή, την αντιπαράθεση των μειονοτήτων και την επίδραση αυτού του εθνικού πλέγματος στον εθνικό κορμό της Αμερικής.^{1*}

Οι διανοούμενοι αντιμετώπισαν το ζήτημα της μετανάστευσης με έναν συνεπή, εθνοκεντρικό τρόπο που πλησίαζε την κοινωνιολογική έρευνα. Οι έρευνες που προέκυψαν από το ενδιαφέρον των οραματιστών της κοινωνικής αλλαγής για τη λεγόμενη «νέα μετανάστευση» αποτέλεσαν το πρώτο εμπειριστικό και συστηματικό υλικό. Οι πρώτες μελέτες είναι περιορισμένης χρηστικότητας λόγω του ύφους τους, ενώ εξαίρεση αποτελούν οι μελέτες του Foerster για τους Ιταλούς και των Fairchild-Burgess για τους Έλληνες. Κεντρικά ζητήματα της έρευνας είναι η εγκατάσταση, η αφομοίωση και ο εκπολιτισμός. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μελετώνται οι συνέπειες και όχι οι αιτίες της μετανάστευσης, και επίσης να γίνεται αναφορά μόνο στη χώρα υποδοχής και όχι στη χώρα αποστολής.²

¹ Rudolph Vecoli, *A Century Of European Migrations 1839-1930*, Chicago and Urbana: University of Illinois Press, 1991, p.17

² Ο.π., p. 18

Σημαντικές είναι οι μελέτες του Pr. Handlin, 'The Uprooted', καθώς και του Marcus Lee Hansen που βασίστηκε στη συστηματική έρευνα σε αρχεία. Από την πλευρά των ευρωπαίων μελετητών ωστόσο, η μετανάστευση, η μετακίνηση δηλαδή 55 εκατομμυρίων Ευρωπαίων, περνά απαρατήρητη. Ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ιστορία είναι μια ιστορία εθνών και υπό αυτή την οπτική η υπερατλαντική μετανάστευση αντιμετωπίζεται αρνητικά. Αναπαριστά μια πηγή απώλειας για το έθνος και άρα οι ιστορικοί θεωρούν την μετανάστευση ως υποτιμητική και απορριπτέα.³

Οι μεταναστευτικές σπουδές εξελίχθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, αποκτώντας αρκετές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν, όπως αυτή της πρόσληψης του φαινομένου της μετανάστευσης κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Αρχικά η μετανάστευση, δηλαδή η απόφαση ενός ανθρώπου να αφήσει την πατρίδα του και να εγκατασταθεί σε μια άλλη χώρα, υπαγορευόταν από δύο διαφορετικούς τρόπους ζωής. Τη μια ζωή που άφηνε πίσω ο μετανάστης και την καινούργια ζωή που ανοιγόταν μπροστά του. Επρόκειτο λοιπόν για μια διαδικασία που προϋπέθετε τη ρήξη.

Ωστόσο αμφισβητείται πλέον το κατά πόσον το μεταναστευτικό φαινόμενο προσλαμβάνεται και περιγράφεται με όρους ρήξης. Η μετανάστευση αποκτά περισσότερο χαρακτήρα συνέχειας, και συχνά η διάκριση ανάμεσα στη ζωή στη χώρα καταγωγής και στη χώρα υποδοχής, δεν είναι αυτονόητη καθώς ένα πλήθος δεσμών ανάμεσα στην παλιά και τη νέα πατρίδα (οικογενειακών, οικονομικών, κοινωνικών) επιβιώνουν και ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα.⁴ Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει η σύνδεση της μνήμης με τις δι-εθνικές αυτές σχέσεις και το ερώτημα αν τελικά αποτελεί απαραίτητο συστατικό τους στοιχείο.

Οι διαδικασίες με τις οποίες οι μετανάστες αναπτύσσουν και διατηρούν πολύ-επίπεδες σχέσεις, οι οποίες συνδέουν τη χώρα καταγωγής με τη χώρα υποδοχής, ονομάζονται δι-εθνισμός.⁵ Οι διαδικασίες αυτές ξεπερνούν τα γεωγραφικά, πολιτικά και πολιτιστικά σύνορα και αναπτύσσονται σε ένα νέο, ενδιάμεσο κοινωνικό πεδίο. Οι διεθνικοί μετανάστες δραστηριοποιούνται σε ένα ευρύτατο κοινωνικό φάσμα που εμπεριέχει την οικογένεια, την οικονομία, την πολιτική οργάνωση, τη θρησκεία.⁶

Ο δι-εθνισμός που είναι μια έννοια κεντρική στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης δεν θα πρέπει να ιδωθεί ως απλουστευτικό μοντέλο, ούτε ως «λύση» στις προβληματικές που θέτει το μεταναστευτικό φαινόμενο. Πρόκειται για μια διαλεκτική διαδικασία για ένα είδος κοινωνικοποίησης και κοινωνικής δράσης που χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση του

³ Rudolph Vecoli, *A Century of European Migrations 1839-1930*, Chicago and Urbana: University of Illinois Press, 1991, p.20-21

⁴ www.jhu.edu/~soc/pcid/papers/18.htm, Patricia Landolt, Department of Sociology, The John Hopkins University, Salvadorian Transnationalism, d.v.02/06/02

⁵ Ελληνική απόδοση του όρου transnationalism. Επίσης χρησιμοποιείται ο όρος transmigrants ο οποίος αποδίδεται ως «δι-εθνικοί μετανάστες»

⁶ Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Gordon and Breach, Amsterdam 1994 [printed in USA]p.7

μετανάστη με την πατρίδα, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται⁷. Έτσι ο διεθνισμός στην εργασία αυτή προβάλλεται περισσότερο ως μια έννοια σχετική με τη μνήμη, ως μια προϋπόθεση αλλά και ως ένα προϊόν της.

Περιγράφοντας τον διεθνισμό ως έννοια είναι σημαντικό να αποδοθεί στην ανάπτυξη του η νέα πρόσληψη του έθνους-κράτους που δεν περιορίζει τους πολίτες του στα εθνικά του σύνορα,⁸ η ανάπτυξη της τεχνολογίας, η επικράτηση της διεθνούς οικονομίας και συχνά οι πολιτικές ορισμένων κρατών, που ευνοούν στην ανάπτυξη του.⁹ Αρχικά, η νέα σύλληψη του έθνους-κράτους συμπεριλαμβάνει όλους τους «πολίτες» που ως φυσικές οντότητες είναι εξαπλωμένοι σε διαφορετικές «εθνικές» επικράτειες, αλλά παραμένουν κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά ενσωματωμένοι στο έθνος-κράτος από το οποίο κατάγονται.¹⁰

Σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της δι-εθνικής ταυτότητας είναι και η ανάπτυξη των τεχνολογιών που επιτρέπει ευκολότερη επικοινωνία και μετακινήσεις. Τα ατιμόπλοια που εμφανίζονται γύρω στα 1890 συντομεύουν το ταξίδι των μεταναστών από τρεις μήνες σε δύο εβδομάδες.¹¹ Ανάλογης αξίας είναι τα αεροπλάνα, τα ταχυδρομεία ακόμα και το διαδίκτυο που «εκμηδενίζει» την απόσταση ανάμεσα στις δύο χώρες. Στα πλαίσια της ανάπτυξης του δι-εθνισμού συγκαταλέγεται και η ανάπτυξη της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, δηλαδή η άμεση εξάρτηση της εθνικής οικονομίας από τη διεθνή.¹² Τέλος, η ανάδυση ενός πλουραλιστικού πνεύματος έναντι των μειονοτικών πληθυσμών που εντάσσονται στον εθνικό κορμό ενός κράτους¹³ συνέβαλε στη θέσπιση νομοθεσίας και πολιτικής πρακτικής ευνοϊκής στην ανάπτυξη των δι-εθνιστικών σχέσεων.¹⁴

Β. Η ιστορία της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ.

Μια ιδεολογία που διαπνέει τις ΗΠΑ είναι ο «γηνγενισμός»¹⁵, ο οποίος ορίζεται ως «η αντίθεση προς τους μειονοτικούς πληθυσμούς και προς ό,τι αυτοί εκπροσωπούν στα εδάφη των ΗΠΑ».¹⁶ Ωστόσο μετά τον εμφύλιο πόλεμο οι ΗΠΑ γνώρισαν μια περίοδο βιομηχανικής, αγροτικής και εδαφικής επέκτασης, που δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για την απορρόφηση νέου εργατικού δυναμικού, το οποίο κατέκλυζε τις

⁷ Πατρίδα μπορεί να είναι η Ελλάδα, η Κρεμαστή, η Αμερική ή μια τελείως αφηρημένη έννοια που επιβιώνει στην μνήμη του μετανάστη. Μάλιστα η ύπαρξη μιας πατρίδας δεν αναιρεί την ύπαρξη μιας άλλης πατρίδας, οπότε μπορούμε να δεχτούμε ότι δεν υπάρχει απλώς μια πατρίδα.

⁸ ο.π. σελ.8

⁹ Saskia Sassen, *Global City*, Princeton University Press, 2000, p.19

¹⁰ Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations Unbound: Transnational Projects, Post Colonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Gordon and Breach, Amsterdam 1994, [printed in USA], p8

¹¹ <http://www.ellisland.com/passage.html>, *Ellis Island History: Passage Across the Atlantic*, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v.19/06/02

¹² Saskia Sassen, *Global City*, Princeton University Press, 2000, p.19

¹³ Linda Basch, Nina Glick Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations Unbound: Transnational Projects, Post Colonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*, Gordon and Breach, Amsterdam 1994, [printed in USA], p.114-115

¹⁴ Saskia Sassen, *Guests and Aliens*, New York: New Press, 1999, p.149

¹⁵ Απόδοση στα ελληνικά του όρου «nativism»

¹⁶ John Higham, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism 1860-1925*, Rutgers University Press, 1998, p. 4

ακτές των ΗΠΑ. Έτσι οι πρώτοι μετανάστες αντιμετωπίστηκαν θετικά ως ένα δυναμικό στοιχείο οικονομικής και βιομηχανικής προόδου, ως ο λεγόμενος «χρυσός».¹⁷ Οι μετανάστες αυτοί φτάνουν σε μια εποχή όπου οι ΗΠΑ έχουν ξεπεράσει σε ένα βαθμό τις ιδέες του γηγενισμού και εκφράζουν πλέον ισχυρή πίστη στην ενοποίηση μέσω της διαφοροποίησης και στη θεωρία του «χωνευτηριού».¹⁸

Ωστόσο τα πρώτα εσωτερικά προβλήματα συγκλονίζουν την αμερικάνικη κοινωνία που δεν αργεί να βρει τους «ενόχους» στα πρόσωπα των μεταναστών. Αρχίζουν οι πρώτες προσπάθειες περιορισμού της μετανάστευσης και ενδεικτική ως προς αυτό είναι η νομοθεσία του 1882.¹⁹ Οι μετανάστες θεωρούνται υπεύθυνοι για την οικονομική στασιμότητα στην οποία βρίσκεται η χώρα, ιδιαίτερα μετά την κρίση του 1890. Ταυτόχρονα όμως παρατηρούνται αυξημένες ανάγκες για ανειδίκευτους εργάτες, κάτι που ενισχύει τη ροή μεταναστών, ανάμεσα στους οποίους και οι Έλληνες.²⁰ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το αντιμεταναστευτικό κλίμα στις ΗΠΑ είναι πιο ισχυρό από ποτέ και τότε εισάγεται στη νομοθεσία το «τεστ αναλφαβητισμού»²¹ και η απαγόρευση όλων των μεταναστών από την Ασία, στα πλαίσια επίσης του «Κόκκινου φόβου».²²

Οι λόγοι που ωθούν τους Έλληνες στην λύση της υπερατλαντικής μετανάστευσης συνδέονται με την κρίση της αγροτικής οικονομίας και ιδιαίτερα για την Πελοπόννησο από όπου αναχωρεί ο κύριος όγκος των μεταναστών, καταλυτικός είναι ο ρόλος της σταφιδικής κρίσης που έπληξε κυρίως τους αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς²³. Επίσης συνδέονται με την προώθηση του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης²⁴, με την ασταθή κατάσταση (οικονομική και πολιτική) στην Ελλάδα αλλά και την (αμφιλεγόμενη) δημογραφική έκρηξη. Οι λόγοι αυτοί λειτουργούν ως παράγοντες «ώθησης» προς τη μετανάστευση ενώ οι υποσχόμενες οικονομικές ευκαιρίες στις ΗΠΑ, ως παράγοντες «έλξης» προς αυτές.²⁵ Τέλος σημαντικό ρόλο παίζει και η ανάπτυξη των τεχνολογιών. (ατμόπλοια, ταχυδρομεία κ.α.)²⁶

¹⁷ John Higham, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism 1860-1925*, Rutgers University Press, 1998, p. 14-15

¹⁸ Ο.π. σελ. 20 Ως «χωνευτήρι» μεταφράζεται στα ελληνικά η λεγόμενη «melting pot theory».

¹⁹ John Higham, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism 1860-1925*, Rutgers University Press, 1998, p.43

²⁰ Ο.π. p. 110

²¹ Ο νόμος προέβλεπε ότι όλοι οι μετανάστες από 16 χρονών ήταν υποχρεωμένοι να διαβάσουν ένα κείμενο 40 λέξεων στην μητρική τους γλώσσα. <http://www.ellisland.com/inspection.html>, *Ellis Island History: The Inspection Process*, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v.19/06/02

²² Απόδοση του όρου «Red Scare». Αναφέρεται κυρίως σε μετανάστες που κατάγονταν από χώρες όπου είχε επικρατήσει ο κομμουνισμός.

²³ Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ΝεότερηΕ, Αθήνα, Εκδ.20αίωνας, τόμος 13/κεφ.8/σελ.65.

²⁴ Virginia Yans Mc Laughlin, *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, New York, Oxford University Press, 1990, p.192-193

²⁵ National Centre of Social Researches, *The Assimilation of Greeks in the United States*, Evangelos Vlachos, Athens 1968, p. 56. Με τους όρους «ώθηση» και «έλξη» γίνεται η απόδοση των όρων «push and pull factors» στα ελληνικά.

²⁶ Rudolph Vecoli, *A Century of European Migrations 1939-1930*, Chicago and Urbana: University of Illinois Press, 1991, p. 37.

Γενικότερα για την αιτιολόγηση της μετανάστευσης αναφέρονται η οικονομική κατάσταση στις μεταναστευτικές ζώνες, οι ευκαιρίες αναβάθμισης του βιοτικού επιπέδου και πλουτισμού, το σύστημα των μεταφορών, οι πολιτικοί παράγοντες που λειτουργούσαν είτε ευνοϊκά είτε αντίθετα προς την μετανάστευση και τέλος οι ανθρώπινοι παράγοντες και η διάθεση των ανθρώπων να διατηρήσουν τον πυρήνα της οικογένειας ή του έθνους τους σε μια νέα χώρα αποστολής.²⁷

Στην δεκαετία του 1880 περίπου 20.000 Έλληνες φτάνουν στις ΗΠΑ και ο αριθμός στα 1911-1920 αυξάνει στις 180.000. Γίνονται προσπάθειες περιορισμού με το σύστημα των «ποσοτώσεων» (quota system το 1921),²⁸ και το Reed and Johnson Act (1924).²⁹ Οι περισσότεροι μετανάστες ήταν αρχικά άντρες από την Πελοπόννησο που έφταναν στις ΗΠΑ έχοντας ακούσει φανταστικές ιστορίες για τον πλούτο της Αμερικής. Είχαν ως σκοπό να παραμείνουν για λίγα χρόνια στις ΗΠΑ και να επιστρέψουν, όπως συχνά μαρτυρεί ο προσωρινός χαρακτήρας της εγκατάστασης και της απασχόλησης τους. Μεγάλο ποσοστό μεταναστών στις αρχές του αιώνα επιστρέφει.³⁰ Σταδιακά, η νομοθεσία των ΗΠΑ και η πολιτισμική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών προσδίδουν μονιμότερο χαρακτήρα στην εγκατάστασή τους.³¹

Γ. Η μετανάστευση από την Κρεμαστή Λακωνίας.

Μέσα στο πλαίσιο του ευρύτερου φαινομένου της μετανάστευσης εντάσσεται και η ιστορία της μετανάστευσης της Κρεμαστής.³² Πρόκειται για ένα ορεινό χωριό στον ορεινό όγκο του Πάρνωνα του νομού Λακωνίας, με ιδιαίτερα άγονο έδαφος και δυσκολία επικοινωνίας με τα γύρω χωριά. Η μετανάστευση ξεκινά από το 1880 όταν η δεινή θέση στην οποία έχει περιέλθει το κράτος δημιουργεί τα πρώτα προβλήματα στους κατοίκους του χωριού. Παρουσιάζεται μεγάλη καθυστέρηση στους ρυθμούς ανάπτυξης και απομόνωση που συνδέεται με την αδυναμία του κράτους να στηρίξει τους απομακρυσμένους αγροτικούς πληθυσμούς. Επικρατεί ο μαρασμός, ενώ τα λιγοστά χωράφια δεν επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες των πολυμελών οικογενειών, των οποίων τα αρσενικά μέλη υπηρετούν τον ίδιο καιρό πολυετείς θητείες στο στρατό.

²⁷ <http://www.riccati.it/reitalia/emigra/emigra-3.htm>, *Storia d'Italia: 1861-1913. L'emigrazione, Cause e Caratteri dei Movimenti Migratori*, d.v. 09/07/02

²⁸ Πρόκειται για νομοθετικό πλαίσιο περιορισμού της μετανάστευσης, το οποίο επιτρέπει την είσοδο συγκεκριμένου αριθμού μεταναστών αναλογικά με την χώρα καταγωγής και το ποσοστό επί του πληθυσμού. Έτσι υπάρχει συγκεκριμένο ποσοστό επί τις εκατό που επιτρέπει για παράδειγμα στους Έλληνες, να μεταναστεύουν ετήσια προς τις ΗΠΑ. Παράλληλα για τα έθνη που ήταν αποδεκτά ως μετανάστες στις ΗΠΑ το ποσοστό παραμένει υψηλό, ενώ για τα ανεπιθύμητα έθνη, το ποσοστό διατηρείται χαμηλό.

²⁹ Υπουργείο Εξωτερικών/ Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, *Ο Απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος : Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία*, Αθήνα 1995, σ.79

³⁰ <http://www.Chianfed.org/leftmenu.html>, *Greek Immigration to the United States*, Maria Doulis, d.v. 23/06/01

³¹ Ι.Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας 1993, σελ. 107.

³² Τα στοιχεία για την ιστορία της μετανάστευσης στην Κρεμαστή έχουν προκύψει από άρθρο του Μιχ. Δούνια στην εφημερίδα του χωριού Κρεμασιώτικα Νέα, τεύχη 6,7 Ιούλιος-Οκτώβριος 1981

Οι συνθήκες που κάνουν δύσκολη ακόμα και την εξασφάλιση του ψωμιού οδηγούν τους πρώτους Κρεμασιώτες στις μετακινήσεις. Οι μετακινήσεις έχουν ως προορισμό τα γειτονικά χωριά, ή τα νησιά Ύδρα και Σπέτσες, ή τον Πειραιά, ενώ για τις γυναίκες ισχύει το μοντέλο της εποχικής μετανάστευσης προς τα πλουσιότερα χωριά του κάμπου, κατά τη διάρκεια του θερισμού, του τρύγου κ.α.³³ Παράλληλα στο μοντέλο της εποχικής μετανάστευσης, εκτός από τις γυναίκες, καταφεύγουν και ολόκληρες οικογένειες κτηνοτρόφων.

Η υπερατλαντική μετανάστευση ξεκινά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Οι πρώτοι που περνούν στην Αμερική είναι άνδρες, που πήγαιναν να ξεπληρώσουν κάποιο οικονομικό χρέος και μετά επέστρεφαν στο χωριό. Τα επαγγέλματα μαρτυρούν την προσωρινότητα της εγκατάστασης τους. Οι περισσότεροι εργάζονται ως «μπρούκληδες»³⁴, και είναι αυτοί που σύμφωνα με το μοντέλο της «αλυσιδωτής μετανάστευσης»³⁵ άνοιξαν το δρόμο για τη μετανάστευση 150 ατόμων μόλις το 1905-1912. Στα επόμενα χρόνια ο αριθμός των μεταναστών αυξάνεται σημαντικά και αυξάνονται επίσης οι προορισμοί. (Αργεντινή, Βενεζουέλα, Καναδάς, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία).

Ωστόσο οι ΗΠΑ παρέμεναν πάντοτε ο βασικότερος προορισμός των υποψήφιων μεταναστών. Αυτό δεν είναι ανεξήγητο αν εκτιμήσει κανείς την κατασκευή του «αμερικάνικου ονείρου» όπως αυτή συντελέστηκε στην Κρεμαστή. Εκτός από τις επισκέψεις ταξιδιωτικών πρακτόρων και παλιών μεταναστών που μετέδιδαν με γλαφυρό τρόπο πληροφορίες για αμύθητα πλούτη και δολάρια που έτρεχαν στους δρόμους, υπήρχαν και μετανάστες που επιστρέφοντας έκαναν μεγάλες δωρεές και γίνονταν περιζήτητοι γαμπροί. Επίσης δεν απουσίαζαν τα εμβάσματα που έφταναν από τους μετανάστες στις οικογένειες τους στο χωριό.

Η προπαγάνδισή του αμερικάνικου ονείρου πορευόταν και από την επίσημη Αμερικάνικη κυβέρνηση με την αποστολή φυλλαδίων που εξυμνούσαν την υλική ευημερία των ΗΠΑ. Στα φυλλάδια υπήρχαν εικονογραφημένες απεικονίσεις «Αμερικάνων», χοντρών να παρακολουθούν κάτι το οποίο αποκαλούσαν television. Στο φυλλάδιο, το οποίο διάβαζαν οι δάσκαλοι στις τάξεις των δημοτικών σχολείων, υπήρχαν και μικροί διάλογοι στα Αγγλικά. Μετά τον πόλεμο, η

³³ Το μοντέλο της εποχικής μετανάστευσης ισχύει κατά την μεγαλύτερη πλειοψηφία για γυναίκες. Ακόμα και κατά τα χρόνια της έξαρσης της μετανάστευσης πολλές γυναίκες που μένουν στην Ελλάδα ενώ οι σύζυγοι τους βρίσκονται στις ΗΠΑ, μεταναστεύουν τους μισούς μήνες του χρόνου για να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα ή να αποκτήσουν αγαθά που οι ίδιες δεν μπορούν να παράγουν δουλεύοντας την οικογενειακή γη μόνες τους. (καθότι ίσχυε και η ανταλλακτική οικονομία) Το φαινόμενο εγκαταλείπεται όταν εγκαταλείπεται και η αγροτική μορφή της οικονομίας και οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες της γης πουλούν τα χωράφια τους για να μεταναστεύσουν.

³⁴ Αναζητώντας την καταγωγή αυτού του όρου και την σημασία του, οι μετανάστες που ρωτήθηκαν απάντησαν ότι ο όρος αναφέρεται σε αυτούς που πουλούσαν ως πλανόδιοι, ξηρούς καρπούς («πινότσια»). Αναφέρονται ως «μπρούκληδες» γιατί συνήθως ο χώρος όπου πουλούσαν το εμπόρευμα τους ήταν η γέφυρα του Brooklyn. Ωστόσο η χρήση του όρου δεν σημαίνει απαραίτητα ότι όλοι αυτοί εργάζονταν ως πλανόδιοι στο Brooklyn, ίσως απλώς να πρόκειται για όρο με τον οποίο οι χωριανοί αποκαλούσαν όλους τους μετανάστες όταν επέστρεφαν.

³⁵ Απόδοση του όρου «chain migration». Είναι όταν κάποιος παλιότερος μετανάστης «φέρνει» στην Αμερική συγγενικά ή φιλικά του πρόσωπα, τα στηρίζει στην αρχή της παραμονής τους και συχνά τους παρέχει στέγη και εργασία. Yans Mc Laughlin, *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, New York, Oxford University Press, 1990, p. 134-135

«παρουσία» της αμερικάνικης προπαγάνδας εντατικοποιήθηκε με την εκπόνηση του σχεδίου Marshall και τις προσφορές της UNRRA³⁶ στους κατοίκους του χωριού.

Αρκετοί από τους πρώτους μετανάστες επέστρεφαν στο χωριό. Μεγάλο ποσοστό επέστρεψε για να πάρει μέρος στον πόλεμο του 1912. Ο αγώνας της επιβίωσης για αυτούς τους ανθρώπους που έμεναν στην Αμερική ήταν σκληρός. Προσπαθούσαν να ζήσουν σε μια χώρα που ταραζόταν από τα φυλετικά προβλήματα, τις κρίσεις στην οικονομία, τις πολιτικές αναταραχές και την αντίδραση στην εισροή μεταναστών στα εδάφη της. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που επέστρεφαν σε χειρότερη οικονομική κατάσταση από αυτή που είχαν όταν έφυγαν για τις ΗΠΑ. Κάποιοι ωστόσο κατάφεραν να προκόψουν και να ανοίξουν τα πρώτα μαγαζιά (εστιατόρια, ανθοπωλεία, ζαχαροπλαστεία), ένδειξη ίσως της μόνιμης εγκατάστασης τους εκεί.

Η σταδιακά αυξανόμενη μετανάστευση των γυναικών συνδέεται με το γεγονός ότι έπρεπε και αυτές να ενισχύσουν την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Καθώς η εποχική μετανάστευση δεν επαρκούσε, πολλές στράφηκαν προς την υπερατλαντική μετανάστευση που φαινόταν ως καλύτερη λύση. Στα χωριά του κάμπου που άλλοτε έβρισκαν δουλειά, οι τιμές για τα αγροτικά προϊόντα είχαν πτωτικές τάσεις οι οποίες μείωναν τα ημερομίσθια. Θα έλεγε κανείς πως η συναλλαγή είχε αποκτήσει χαρακτήρα εκμετάλλευσης.³⁷ Παράλληλα πολλές γυναίκες μετανάστευσαν στην Αμερική ύστερα από αίτημα των ανδρών μεταναστών που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ, να παντρευτούν με γυναίκες από την Ελλάδα, ή ακόμα πιο περιορισμένα από την Κρεμαστή.

Το 1915 υπήρχε μια ισχυρή παρουσία Κρεμαστιωτών στις ΗΠΑ. Αρκετοί πλέον είχαν αρχίσει να προσαρμόζονται στις συνθήκες ζωής στην Αμερική. Γύρω στο 1920 ωστόσο υπάρχει μεγάλη τάση για επιστροφή στην πατρίδα. Η επιστροφή τους δημιουργούσε ένα προοδευτικό κλίμα στο χωριό, που εκδηλώθηκε με την κατασκευή νέων σπιτιών, με τη δημιουργία συλλόγου στο χωριό, με την ανέγερση του σχολείου του χωριού. Στα 1928 η οικονομική κρίση που πλήττει τις ΗΠΑ επηρεάζει και τις τύχες των εγκατεστημένων εκεί Κρεμαστιωτών. Πολλές επιχειρήσεις πτώχευσαν και αρκετοί άρχισαν ξανά από την αρχή.

Η επιστροφή μεταναστών συνεχίζεται και κατά τη δεκαετία του 1930 μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου. Κατά τα δύσκολα χρόνια του πολέμου η ενίσχυση των κατοίκων από τους ομογενείς στην Αμερική είναι σημαντική. Μετά τον πόλεμο το ρεύμα μετανάστευσης ενισχύεται ιδιαίτερα μετά την άνοδο της τιμής του δολαρίου το 1954 και την ευνοϊκή προς τους μετανάστες ρύθμιση για τους «εκτοπισμένους πληθυσμούς»³⁸. Συχνά τα δίκτυα της «αλυσιδωτής μετανάστευσης»

³⁶ Τα αρχικά αντιστοιχούν στην οργάνωση των Ηνωμένων Εθνών με πλήρη τίτλο United Nations Relief and Rehabilitation Administration.

³⁷ Πιο συγκεκριμένα, από το 1900-1950 το ημερομίσθιο δεν επαρκούσε ούτε για μια οκά κρέας ενώ το μοίρασμα γινόταν με το σύστημα 1/10, δηλαδή μόλις το 1/10 της σοδειάς αντιστοιχούσε στους εργάτες.

³⁸ Ως «εκτοπισμένοι πληθυσμοί» μεταφράζεται ο όρος 'displaced persons', που επέτρεπε την μετανάστευση ατόμων που είχαν υποστεί τα δεινά του πολέμου.

κινητοποιούνται για να εγκολπώσουν τους νέους μετανάστες που καταφτάνουν, ενώ άλλες φορές οι σχέσεις μεταξύ παλαιών και νέων μεταναστών αποκτούν συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι νέοι μετανάστες επηρεάζουν και τη φυσιογνωμία των παροικιών της Αμερικής αλλά και τη δράση και τη δυναμική των εκεί συλλόγων. Το κύμα της μετανάστευσης, εσωτερικής (προς την Αθήνα) και υπερατλαντικής διατηρήθηκε υψηλό κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960.

Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εγκατάστασης Κρεμασιωτών στην Αμερική και κυρίως στην Νέα Υόρκη, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό, δημιουργείται ο σύλλογος «Μέλισσα». Ο σύλλογος λειτουργεί χωρίς καταστατικό από το 1901 και αποκτά καταστατικό το 1923. Το όνομα του περιλαμβάνει την λέξη «προοδευτικός» και ο χαρακτήρας του υποδηλώνεται εξαρχής ως «ενισχυτικός» προς τα ζητήματα της γενέτειρας³⁹. Αρκετά αργότερα ιδρύεται ο Σύλλογος Κρεμασιωτών Καλιφόρνιας με το όνομα «Λυκούργος», (1979-1980), ο Σύλλογος Κρεμασιωτών Αυστραλίας, με το όνομα «Μυστράς» (1975) και ο Σύλλογος Κρεμασιωτών Καναδά, με το όνομα «Κυψέλη» (1981)

Η σύσταση συλλόγων εντοπίζεται από τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στο εξωτερικό. Ενδιαφέρον είναι να αναρωτηθεί κανείς γιατί ιδρύονται οι σύλλογοι αυτοί. Κατά πάσα πιθανότητα εκτός από τις ανάγκες για παροχή υπηρεσιών στην Αμερική υπάρχει και ένα ιδεολογικό υπόβαθρο που συνδέεται με την ανάγκη κατάδειξης του εθνικού (και στην συγκεκριμένη περίπτωση και του τοπικού) διακριτού στοιχείου⁴⁰, χωρίς ωστόσο να απουσιάζει και μια ανάγκη πολιτικού ελέγχου των μελών μιας κοινότητας με προβολή συγκεκριμένων στερεοτύπων για την «επιτυχία» και το «θεμιτό». Ωστόσο, σε μια κοινωνία όπου συμβιώνουν άνθρωποι «διαφορετικοί» σε σχέση με την προέλευση, την γλώσσα, την κουλτούρα, τη θρησκεία, τη νοοτροπία κ.α. ίσως η ανάγκη διαφοροποίησης να είναι πιο επιτακτική. Εξάλλου, οι σύλλογοι λειτουργούν προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης των μελών γύρω από συγκεκριμένες πρακτικές και ιδέες που προβάλλουν. Αποτελούν δηλαδή βασικούς μηχανισμούς συνοχής στους οποίους συμμετέχουν ενεργά τα μέλη τους.⁴¹

Εξάλλου δεν θα πρέπει να λησμονηθεί το γεγονός ότι οι σύλλογοι, γενικότερα, λειτουργούν ως θύλακες προστασίας από μια κοινωνία (την αμερικάνικη στην περίπτωση μας) που αποκλείει κοινωνικά, ή και απορρίπτει τα μέλη των εθνικών κοινοτήτων. Όταν δηλαδή οι κυρίαρχες κοινωνικές αξίες της τοπικής κοινωνίας είναι μη-πλουραλιστικές, τότε οι κατηγορίες ανθρώπων που εθνικά, φυλετικά και πολιτικά δεν πληρούν το εθνικό πρότυπο, αντιμετωπίζονται απορριπτικά. Οι κοινωνικές νόρμες

³⁹ Η ενίσχυση περιλαμβάνει και οικονομική συνδρομή για κοινωφελή έργα ή για την κάλυψη αναγκών της κοινότητας, επίσης υλική υποστήριξη καθώς αποστέλλονται προς την Ελλάδα τρόφιμα, ρούχα, είδη για το σπίτι, γεωργικά εργαλεία και εξοπλισμός, ακόμα και μουλάρια. Παράλληλα ωστόσο ασκείται και κάποιας μορφής πολιτικός έλεγχος και συχνά οι συνδρομές αυτές-όπως και κυρίως και οι συνδρομές της επίσημης Αμερικάνικης κυβέρνησης μέσω του σχεδίου Marshall και της UNRA-έχουν συγκεκριμένο προορισμό και «αποκλείουν» οικογένειες ή άτομα με αντίθετη πολιτική τοποθέτηση (δηλαδή αριστερούς).

⁴⁰ Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα, Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη 1996 σ. 13

⁴¹ Ο.π. σ.55

και αξίες θέτουν τα θεμέλια για την κοινωνική παρουσία των ατόμων αυτών αλλά και για την πρόσληψη του εαυτού τους.

Έτσι τα άτομα που αποκλίνουν από αυτό το ηγεμονικά προσδιορισμένο κοινωνικά αποδεκτό, καταλήγουν να θεωρούν πως υστερούν ως άτομα, ή ως ομάδες, και σε ακραίες περιπτώσεις να αυτό-απορρίπτονται. Σαν αντιστάθμισμα της απόρριψης της εθνικής ταυτότητας τους πολλές μειονοτικές ομάδες (οι Έλληνες, ή οι Κρεμασιώτες πιο συγκεκριμένα) οργανώνουν συλλόγους, μέσα από τους οποίους αναζητούν κοινωνικούς ρόλους και δράση, διεκδικούν το δικό τους χώρο στην αμερικάνικη κοινωνία και τελικά με την ατομική τους προσπάθεια επιδιώκουν την επιβράβευση και την αναγνώριση που στερούνται στην ευρύτερη κοινωνία.⁴² Δεν απουσιάζουν βέβαια και περιπτώσεις ανθρώπων που δεν ταυτίζονται με την επίσημη φωνή των συλλόγων και δεν αισθάνονται να εκπροσωπούνται από αυτούς.

Η βοήθεια του συλλόγου προς την πατρίδα ήταν έντονη για τα επόμενα χρόνια. Στα χρόνια της Κατοχής ο σύλλογος έκανε προσπάθειες ενίσχυσης των Κρεμασιωτών, και μόλις έγινε η απελευθέρωση έσπευσε να ενισχύσει με κάθε τρόπο το χωριό. Ανέλαβε την πρωτοβουλία να στείλει σακιά με αλεύρι το οποίο μοιράστηκε στους κατοίκους του χωριού. Ακολούθησαν ενισχύσεις με ρούχα, τρόφιμα και κυρίως δολάρια. Στη δεκαετία του 1950 η ενίσχυση που φτάνει από την Αμερική είναι καθοριστική για τη ζωή του χωριού. Τα δέματα φτάνουν στο χωριό μαζί με το προεδρείο του συλλόγου «Μέλισσα» σε μια προσπάθεια τόνωσης, οικονομικής και ηθικής, του χωριού. Κατά τα χρόνια του εμφυλίου δεν υπάρχει επίσημη πολιτική από την πλευρά των συλλόγων του εξωτερικού, ωστόσο η πολιτική τους τοποθέτηση είναι πάγια και αναμφισβήτητη.

Όπως μαρτυρούν τα πρακτικά του Συλλόγου, η προσφορά των πατριωτών της Αμερικής είναι σημαντικότερη προς το χωριό, καθώς εκτός από την ατομική βοήθεια προς τους κατοίκους, ο σύλλογος αναλαμβάνει και τη χρηματοδότηση σημαντικών δημοσίων έργων. Το 1951-1952 ενίσχυσαν το έργο της ασφαλιτόστρωσης του δρόμου, το 1957 ανέλαβαν την ανέγερση του σχολείου του χωριού, ενώ το 1968 ο ευεργέτης του χωριού Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος δώρισε την περιουσία του για την ανέγερση του κεντρικού ναού του χωριού, την προικοδότηση των νεαρών κοριτσιών και την οικονομική ενίσχυση όλων των φοιτητών του χωριού.⁴³ Η δράση του συλλόγου, όπως σύντομα περιγράφηκε παραπάνω, μαρτυρά το δι-εθνικό προσανατολισμό των μελών του και των δραστηριοτήτων που οργανώνονται.⁴⁴

⁴² State University of Chicago, <http://csu.edu~big0rama/articles/GreekAmerican.html>, The Social Psychology of Immigration: the Greek-American experience, revised 1998, d.v. 16/07/01

⁴³ Στοιχεία για την ιστορία της Κρεμαστής και το φαινόμενο της μετανάστευσης: Μ. Δούνιας, *Η Κρεμαστή τον 20^ο Αιώνα*, Έκδοση του Συλλόγου Κρεμαστής «Ο Πατριώτης», Αθήνα 1999.

⁴⁴ Κάτι ανάλογο μαρτυρούν αρκετά διεξοδικά τα πρακτικά του τοπικού συλλόγου με τίτλο «Βιβλίον Πρακτικών ανήκον εις τον προοδευτικόν Σύλλογον Κρεμαστής, εν Κρεμαστή, 10/05/1929. Στην συνεδρίαση στις 22 Σεπτέμβρη του 1929 πληροφορούμαστε την συγκρότηση επιτροπής αλληλοβοήθειας με σκοπό την επίλυση των προβλημάτων του χωριού. Αντίστοιχα σε συνεδρίαση στις 4 Μαΐου του 1930 ο τοπικός σύλλογος αποφασίζει να απευθυνθεί στον σύλλογο της Αμερικής για το ζήτημα της υδροδότησης του χωριού. Δωρεές 700 δολαρίων είναι πολύ συχνά καταγεγραμμένες. Τον Απρίλη του 1933 αναφέρονται τα εξής «καταβάλλεται προσπάθεια υπό των εν Αμερική πατριωτών δια

Δ. Περιγραφή του υλικού.

Το υλικό της εργασίας αυτής συγκεντρώθηκε ύστερα από έρευνα στο χωριό Κρεμαστή και παραχωρήθηκε είτε από οικογένειες μεταναστών είτε από επίσης φορείς, όπως συλλόγους. Πολλά τμήματα του υλικού αποτελούν μέρος του οικογενειακού αρχείου της οικογένειας Δούνια και της οικογένειας Παπαμιχαλοπούλου (το οποίο ήταν ήδη αρχειοθετημένο). Στο υλικό περιλαμβάνονται επιστολές, καρτ-ποστάλ, φωτογραφίες, δύο βιβλία και ένα φιλμ.

Ξεκινώντας με τις επιστολές, το υλικό περιλαμβάνει δέκα μακροσκελείς επιστολές που έχουν σταλεί από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ. Η χρονική περίοδος που καλύπτουν οι επιστολές αυτές είναι από το Δεκέμβρη του 1913 έως τον Αύγουστο του 1940. Είναι γραμμένες από συγγενικά πρόσωπα στην Ελλάδα προς τους συγγενείς τους που έχουν μεταναστεύσει στις ΗΠΑ. Επίσης υπάρχουν 12 επιστολές που έχουν στείλει οι συγγενείς μετανάστες της ίδιας οικογένειας προς τους συγγενείς τους στην Ελλάδα και εντοπίζονται χρονικά από τον Ιούνιο του 1965 μέχρι τον Νοέμβριο του 1973. Το σύνολο αυτών των επιστολών ανήκει στην οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου, η οποία παραχώρησε αντίγραφα των επιστολών.

Στα πλαίσια της επιστολογραφίας, ανήκει και μια επιστολή του Δ. Τζάκα προς την κόρη του, με ημερομηνία άγνωστη⁴⁵. Ακόμα υπάρχει μια επιστολή της Elaine Panarites προς τον Μιχάλη Δούνια το 1971, και μια επιστολή του Strati Stratis προς τον θείο του Λάμπρο Στρατάκο το 1974. Εκτός όμως από το ιδιωτικό επίπεδο στο υλικό περιλαμβάνονται και κάποιες επιστολές που ανήκουν στο δημόσιο επίπεδο. Πρόκειται για πέντε επιστολές που έχουν γραφτεί και σταλεί από τους συλλόγους της Νέας Υόρκης και της Καλιφόρνια προς τους συλλόγους της Κρεμαστής και της Αθήνας και το αντίστροφο. Χρονικά εντοπίζονται από το 1970 μέχρι το 1984.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία ανάμεσα στις επιστολές και στις φωτογραφίες είναι οι καρτ-ποστάλ. Στο υλικό υπάρχουν δύο καρτ-ποστάλ που έχουν σταλεί από τη Νέα Υόρκη το 1946 προς την Ελλάδα από συγγενικά πρόσωπα του Λάμπρου Στρατάκου. Απεικονίζουν, η μια κάποιο ξενοδοχείο στη 5th Avenue στη Νέα Υόρκη, και η άλλη το άγαλμα της Ελευθερίας. Επίσης διατίθεται μια καρτ-ποστάλ που έχει σταλεί στην Ελλάδα, από την οικογένεια Paramichalopoulos-Mathews⁴⁶ προς τους συγγενείς τους στην Ελλάδα και απεικονίζει το εστιατόριο που ανήκει στην οικογένεια Mathews στο Yorktown της Virginia και σημειώνει μεγάλη επιτυχία.

την ευημερίαν και την ενίσχυσιν των εν Κρεμαστή πατριωτών δια της προμηθείας ενδυμάτων, υποδημάτων κ.τ.λ. καθώς και δια την κατασκευήν της αμαξιτής οδού». Τέλος όπως μας πληροφορούν τα πρακτικά της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1934, ο σύλλογος της Αμερικής «έχει μεγάλη όρεξη να διεκπεραιώσει τα απαραίτητα έργα για το χωριό».

⁴⁵ Ως πιο πιθανή κατά προσέγγιση χρονολογία, η κόρη του αναφέρει τη δεκαετία του 1950. Ο Δ. Τζάκας μετανάστευσε στις ΗΠΑ το 1900 σε ηλικία 12 χρονών.

⁴⁶ Πρόκειται για «αγγλοποίηση» του επωνύμου Παπαμιχαλοπούλου-Ματθαίου.

Περνώντας στις φωτογραφίες το υλικό περιλαμβάνει δέκα ασπρόμαυρες και μια έγχρωμη φωτογραφία. Πρόκειται για φωτογραφίες που έχουν σταλεί από τις ΗΠΑ προς την Ελλάδα, και καλύπτουν το χρονικό φάσμα από το 1917 έως το 1956. Έχουν τραβηχτεί σε κάποιες ξεχωριστές εκδηλώσεις-περιστάσεις της ζωής των μεταναστών.⁴⁷ Δύο από αυτές έχουν τραβηχτεί στην Ελλάδα κατά την επιστροφή του μετανάστη Nick Pappas το 1936. Όλες οι φωτογραφίες ανήκουν σε οικογενειακά αρχεία ενώ μια από αυτές, η έγχρωμη φωτογραφία, βρέθηκε από τυχαία έρευνα. Οι φωτογραφίες δεν ανήκουν σε μια οικογένεια. Μερικές έχουν σταλεί από την Αμερική προς την οικογένεια Δούνια στην Ελλάδα, ενώ οι υπόλοιπες έχουν σταλεί από την Αμερική προς την οικογένεια Στρατάκου.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο υλικό ενσωματώνονται και δύο βιβλία. Το ένα από αυτά είναι το «Βιβλίο Πρακτικών» του Συλλόγου Κρεμαστής, το οποίο καλύπτει τη δράση του Συλλόγου από το 1929 έως το 1940. Το βιβλίο διασώθηκε από το γραμματέα της κοινότητας της Κρεμαστής και ανήκει στο οικογενειακό αρχείο της οικογένειας Τζάκα. Το δεύτερο βιβλίο με τον τίτλο «Οι Έλληνες εν Καλιφορνία» έχει εκδοθεί το 1918 και περιλαμβάνει φωτογραφίες και κείμενα από όλες τις οικογένειες Ελλήνων μεταναστών στην πολιτεία της Καλιφόρνια. Μεταφέρθηκε στην Ελλάδα από την επαναπατρισμένη οικογένεια του Ι. Λεγάκη και διατίθεται σε πρωτότυπη μορφή.

Φτάνοντας τέλος στο φιλμ, υπάρχει ένα φιλμ που σώζεται σε μορφή video καθώς η αρχική λήψη είχε γίνει με κινηματογραφική κάμερα κατά το 1938. Το φιλμ αποτελεί επεξεργασμένη μορφή κινηματογραφικών ταινιών που τραβήχτηκαν στην Αμερική, σε κάποιες πόλεις της Ευρώπης,⁴⁸ και κατά το μεγαλύτερο μέρος στην Ελλάδα κατά το 1938. Οι κινηματογραφικές ταινίες ανήκουν στο Χρήστο Μπουσάλη, μετανάστη στη Minnesota Minneapolis που επισκέφτηκε με τον πατέρα και τους ξάδερφους του την Ελλάδα το 1938.

Το υλικό της εργασίας αποτελεί μια εκτεταμένη μαρτυρία για ένα φαινόμενο που τα όρια του στο χρόνο είναι αδιευκρίνιστα. Η μετανάστευση αποτελεί αντικείμενο διήγησης, παραγωγής της μνήμης, αναπαράστασης μιας εμπειρίας, που αποτυπώνεται στο επιστολόχαρτο, στο φωτογραφικό χαρτί και στο φιλμ. Το υλικό--το οποίο είναι πρωτογενές και στην περίπτωση της επιστολογραφίας παρατίθεται διατηρώντας την ορθογραφία του γράφοντα--καταγράφει ένα φαινόμενο που είναι ακόμα υπό διαπραγμάτευση. Πρόκειται για μια περίπτωση μνήμης και αναπαράστασης του παρελθόντος, που θέτει διαρκώς νέα ερωτήματα.

Η αξιοποίηση του υλικού στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι αναγκαστικά περιορισμένη σε κάποιον σχολιασμό ενός μέρους του υλικού. Η ανάλυση αφορά κυρίως το περιεχόμενο των επιστολών, των φωτογραφιών ή του φιλμ. Σκοπός μου είναι η κατάδειξη της σχέσης μετανάστευσης-μνήμης μέσα από τρεις τρόπους καταγραφής και αναπαράστασης της μεταναστευτικής εμπειρίας, δηλαδή μέσω της

⁴⁷ Υπάρχουν φωτογραφίες γάμου, εθνικών εορτών στις ΗΠΑ κ.α.

⁴⁸ Συγκεκριμένα Νάπολη, Γένοβα και Παρίσι.

επιστολογραφίας, των φωτογραφιών και του φιλμ. Τι γράφεται στα γράμματα και τι σκοπούς εξυπηρετεί αυτό που γράφεται; Τι αναπαρίσταται στις φωτογραφίες και που στέλνονται οι φωτογραφίες αυτές και για ποιο λόγο. Τι τραβάει η κάμερα; Γιατί φτάνει η κάμερα στην Ελλάδα το 1938; Το συγκεκριμένο υλικό, προϊόν ανθρώπων που συμμετέχουν ενεργά και άμεσα στο φαινόμενο της μετανάστευσης διαφωτίζει τη διαδικασία όπου η μνήμη παράγεται και διατηρείται μέσα από επικοινωνιακά μέσα και πρακτικές που συνάδουν με την μοντερνικότητα όπως αυτή γίνεται κατανοητή για τον 20^ο αιώνα.

2. Μνήμη και επιστολογραφία: περιγράφοντας τα γράμματα και τους γράφοντες.

Η μνήμη είναι δύσκολο να οριστεί και να αναλυθεί, ιδιαίτερα όταν αυτή αφορά στην ανάμνηση ή στην αντίληψη για μια ζωή, μια πατρίδα, μια οικογένεια, ένα χωριό, που βρίσκονται πολύ μακριά στο χρόνο και στο χώρο. Η μνήμη και η συγκρότησή της επιδρά στον σχηματισμό της ταυτότητας ενός υποκειμένου ή μιας συλλογικότητας, επηρεάζει τη δράση και τους ρόλους τους, διαμορφώνει τα πεδία της δραστηριοποίησης και της κοινωνικοποίησης τους, επιτρέπει την επιβίωση δεσμών με το παρελθόν, και ορίζει σε μεγάλο βαθμό το παρόν αλλά και το μέλλον των ατόμων και των συλλογικοτήτων.

Για να διαμορφωθεί η μνήμη του παρελθόντος και να διατηρηθεί στο παρόν και στο μέλλον τα υποκείμενα επιλέγουν διαφορετικούς τρόπους διαμόρφωσης και διατήρησης της μνήμης. Οι τρόποι αυτοί συνδέονται με ποικίλους μηχανισμούς, που ξεκινούν ενδεχομένως από τα τεχνικά μέσα της εποχής στην οποία ζουν και φτάνουν έως τις διαθέσεις και τις ελπίδες των υποκειμένων και των συλλογικοτήτων και τις συνθήκες ζωής και κοινωνικοποίησης τους. Τα άτομα για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω είναι μετανάστες στις ΗΠΑ και ο τρόπος διαμόρφωσης και διατήρησης της μνήμης που επιλέγουν είναι η επιστολογραφία.

Το υλικό που χρησιμοποιείται στην ενότητα αυτή είναι οι επιστολές Ελλήνων μεταναστών προς κάποιους συγγενείς τους στην Ελλάδα, αλλά και επιστολές των συγγενών που ζουν μόνιμα στην Ελλάδα, προς τους συγγενείς τους στην Αμερική. Οι επιστολές που όπως ανέφερα παραπάνω έχουν σταλεί από την Αμερική προς την Ελλάδα χρονολογούνται από το 1913 έως το 1940 και ανήκουν στην ίδια οικογένεια. Οι επιστολές που στέλνονται από την Ελλάδα προς τις ΗΠΑ είναι γραμμένες κατά την δεκαετία του 1960. Εκτός από γράμματα που κινούνται στη σφαίρα του ιδιωτικού και κατά κύριο λόγο σε επίπεδο οικογένειας, υπάρχουν και γράμματα που αποστέλλονται από μέλη Συλλόγων της Αμερικής προς τους αντίστοιχους Συλλόγους πατριωτών στην Ελλάδα. Τα γράμματα αυτά ανήκουν σήμερα σε οικογένειες μεταναστών ή και ντόπιων, πολλές από τις οποίες τα διατηρούν σε μορφή αρχείου. Οι επιστολές των επίσημων φορέων των Συλλόγων βρίσκονται επίσης αρχειοθετημένες από τους αρμόδιους Συλλόγους.⁴⁹

Σε ότι αφορά τις επιστολές που ανήκουν σε αρχεία Συλλόγων η πρόσβαση ήταν αρκετά πιο εύκολη, καθότι δεν υπήρχε ο δισταγμός της προβολής της ιδιωτικής ζωής κάποιων, εφόσον τα θέματα που θίγονται στις επιστολές αυτές αφορούν κατά αποκλειστικότητα στο δημόσιο βίο. Το υλικό ανήκει στους Συλλόγους της Αθήνας, της Καλιφόρνια και της Νέας Υόρκης και διατίθεται κατά ένα μέρος σε πρωτότυπη μορφή,

⁴⁹ Αναζητώντας το υλικό αυτής της μελέτης απευθύνθηκα σε οικογένειες μεταναστών αλλά και ντόπιων. Αρκετοί ήταν διστακτικοί ως προς την παραχώρηση του υλικού για μελέτη φοβούμενοι την προβολή ζητημάτων που αφορούν την οικογένεια τους και άρα θεωρούνται «προσωπικά». Οι περισσότεροι ωστόσο, και κυρίως οι οικογένειες μεταναστών που ζουν στις ΗΠΑ και στον Καναδά, παραχώρησαν με προθυμία τις συλλογές γραμμάτων που είχαν στην κατοχή τους.

συνήθως χειρόγραφο. Συχνά, τα πρόσωπα που διατηρούν τις οικογενειακές συλλογές επιστολογραφίας, εμπλέκονται και στα κοινά, είναι δηλαδή ενεργά μέλη των Συλλόγων και οπότε παραχώρησαν υλικό τόσο «οικογενειακό» όσο και «Συλλογικό», όπως το παράδειγμα της οικογένειας Παπαμιχαλοπούλου.

Προχωρώντας λοιπόν στις επιστολές, και επειδή η διεξαγωγή αλληλογραφίας προϋποθέτει έναν τουλάχιστον αποστολέα και έναν τουλάχιστον παραλήπτη, η ανάλυση θα κινηθεί σε δύο άξονες. Θα επιχειρηθεί δηλαδή μια σύντομη, όμως απαραίτητη «γνωριμία» με τα υποκείμενα ή τις συλλογικότητες που εκφέρουν τον επιστολικό λόγο. Θα παρουσιαστούν συνοπτικά τόσον οι μετανάστες που στέλνουν γράμματα από την Αμερική στη γενέτειρά τους, την Κρεμαστή, όσον και οι παραλήπτες αλλά και αποστολείς απαντήσεων των γραμμάτων αυτών, δηλαδή οι οικογένειες και οι συλλογικότητες που βρίσκονται στην Ελλάδα.

Οι όροι αποκτούν «υποκείμενο» και «συλλογικότητα» έχουν ένα ευρύ πλαίσιο αναφοράς και δεν χρησιμοποιούνται μόνο ως αντιθετικό ζεύγος, αλλά ενδεχομένως να λειτουργούν και συμπληρωματικά. Είναι αρκετά πολύπλοκοι όροι και έχουν δεχθεί πληθώρα διαφοροποιήσεων μέσα από τα διαφορετικά επίπεδα της μοντερνικότητας. Είναι λοιπόν όροι που βρίσκονται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση. Όπως παρατηρεί η Luisa Passerini « η υποκειμενικότητα αφορά και σε μια εσωτερική κίνηση που συνοδεύει την ενέργεια και το σχεδιασμό των ελπίδων των φόβων, της φαντασίας και των προσδοκιών που συνδέονται με τα υποκείμενα. Η συλλογικότητα αντίστοιχα αφορά στην ικανότητα να σκέφτεται, να ενεργεί και να φαντάζεται κανείς, και ως ιδιότης αλλά και ως ομάδα».⁵⁰

Πρόκειται λοιπόν για γράμματα που διαφοροποιούνται ανάλογα με τον γράφοντα. Ο κύριος όγκος των επιστολών είναι γράμματα κάποιου ξενιτεμένου προς την οικογένειά του, ή κάποιου μέλους της οικογένειας προς το ξενιτεμένο μέλος. Μια άλλη κατηγορία ωστόσο είναι τα γράμματα που γράφουν διάφοροι «σύλλογοι πατριωτών» για ζητήματα δημόσια, και άρα απευθύνονται σε αντίστοιχους συλλογικούς φορείς στην Ελλάδα αλλά και γράμματα από συλλόγους της Ελλάδας προς τους συλλόγους της Αμερικής.⁵¹

Εκτός όμως από την διάκριση μεταξύ των αποστολέων και των αποδεκτών των γραμμάτων υπάρχει και άλλη μια διάκριση, που αφορά στον χρόνο. Έτσι, θα αναλυθούν γράμματα που έχουν γραφτεί πριν από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή στο διάστημα ανάμεσα στα 1900 περίπου και έως τις παραμονές του πολέμου. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει γράμματα που έχουν γραφτεί κατά τις δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα δε κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Τέλος υπάρχει μια κατηγορία γραμμάτων, που δημοσιεύονται

⁵⁰ Luisa Passerini, *Becoming a subject in the Time of the Death of the Subject*, Bologna Conference, September 2000

⁵¹ Επειδή τα γράμματα των συλλόγων αναπαράγουν ένα στερεοτυπικό και κατευθυνόμενο μεταναστευτικό λόγο, και εκφράζουν ιδέες, συλλογικές «μνήμες» και ταυτότητες που εξυπηρετούν συγκεκριμένες σκοπιμότητες, δεν θα γίνει αναφορά σε αυτά.

στην εφημερίδα του χωριού κατά την δεκαετία του 1980, και πρόκειται είτε για γράμματα ατόμων είτε για γράμματα συλλογικότητων.⁵²

Ποιοι όμως είναι αυτοί που γράφουν τα γράμματα και γιατί γράφουν; Πρόκειται κυρίως για άντρες και σε αρκετά μικρότερο βαθμό για γυναίκες. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι νεαρής ηλικίας, γιατί είναι εγγράμματοι (κάποιοι μάλιστα είναι και μαθητές) ενώ οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας είναι συνήθως αναλφάβητοι. Στα γράμματα δεν εμφανίζεται ούτε επιβεβαιώνεται η στερεοτυπική εικόνα του πάμπτωχου μετανάστη, καθώς οι περισσότεροι βρίσκονται σε αρκετά καλή οικονομική κατάσταση.⁵³ Το «γιατί» γράφουν συνδέεται ενδεχόμενα με την ανάγκη ή συχνά και υποχρέωση να επικοινωνούν με την οικογένεια τους και με την επιθυμία μέσω της οικογενειακής αλληλογραφίας να ενημερώνονται για τα νέα του χωριού και της Ελλάδας. Ίσως παράλληλα να συνδέεται με το αίσθημα αποκλεισμού που νιώθουν στην Αμερική και επομένως διοχετεύουν την κοινωνικότητα τους στον επιστολικό λόγο.

Οι μετανάστες βρίσκονται στην Αμερική για αρκετά χρόνια, όμως διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τις οικογένειες τους στην Ελλάδα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από τις επιστολές τους. Ακριβώς επειδή βρίσκονται στην ξενιτιά από αρκετά μικρή ηλικία, οι περισσότεροι χαρακτηρίζονται από ημιμάθεια της ελληνικής γλώσσας, καθότι δεν πρόλαβαν να ολοκληρώσουν ούτε καν τις σπουδές στο δημοτικό σχολείο στην Ελλάδα. Αυτό είναι εμφανές από την δυσκολία έκφρασης, τα ορθογραφικά λάθη, το δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα, τη συντομία και απλότητα των λόγων τους, αλλά και τη χρήση αγγλικών ή ελληνοποιημένων αγγλικών λέξεων στη θέση λέξεων που αγνοούν στα ελληνικά.⁵⁴

Οι περισσότεροι από αυτούς τους μετανάστες ασχολούνται με επιχειρήσεις, κυρίως εστιατόρια και μικρό-βιοτεχνίες. Αρκετοί μάλιστα έχουν καταφέρει να αποκατασταθούν οικονομικά και να κερδίσουν κοινωνικό κύρος. Επίσης είναι αρκετά δραστηριοποιημένοι σε θέματα που αφορούν την πατρίδα τους. Είναι πρόσωπα που συμμετέχουν σε συλλόγους, επικοινωνούν τακτικά με την Ελλάδα, και επισκέπτονται κάποιες φορές την γενέτειρα. Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών ανήκει στην οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου, η οποία θεωρούνταν από τις πλέον εύπορες του χωριού, και ιδιαίτερα δραστηριοποιημένες στα κοινά, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αμερική. Η ευπορία για την εποχή εκείνη συμβάδιζε και με την εγγραμματοσύνη, και για το λόγο αυτό, από την οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου διατίθενται γράμματα γραμμένα από κάθε μέλος και σε μεγάλο βαθμό από γυναίκες. (αδελφές, μητέρες κ.α.)

Οι μετανάστες είναι συνήθως πρόσωπα που έχουν εγκατασταθεί στην Αμερική μόνα τους, και είτε εξακολουθούν να ζουν μόνα τους, έχοντας

⁵² Ούτε σε αυτήν την κατηγορία γραμμάτων θα γίνει αναφορά, καθώς το δημόσιο πεδίο εκφοράς του λόγου επιδρά καταλυτικά στη διαμόρφωση του επιστολικού λόγου του μετανάστη και επιτρέπει την ανάδειξη του «υποκειμένου» μόνο σε σαφώς καθορισμένα και αποδεκτά «όρια».

⁵³ Εξάλλου διαπιστώνεται συχνά ότι, ούτως ή άλλως, δεν μετανάστευαν οι οικονομικά εξαθλιωμένοι, αλλά αυτοί που είχαν μια κάπως καλύτερη οικονομική κατάσταση σε σχέση με τους συγχωριανούς τους.

⁵⁴ Χαρακτηριστικό είναι πως οι μόνες αγγλικές λέξεις που γράφονται με λατινικούς χαρακτήρες είναι τα ονόματα των αποστολών. Μερικές φορές ωστόσο, και στα γράμματα από την Ελλάδα προς την Αμερική, ο αποστολέας που δεν είναι μετανάστης, υπογράφει με λατινικούς χαρακτήρες.

αφήσει πίσω στην πατρίδα την οικογένεια τους, (γονείς ή ακόμα και συζύγους ή παιδιά) είτε ζουν με κάποια άλλα συγγενικά πρόσωπα, που έχουν επίσης μεταναστεύσει. Υπάρχουν βέβαια και κάποιοι που έχουν φτιάξει οικογένειες στην Αμερική και ζουν εκεί μαζί τους, ενώ στην Ελλάδα βρίσκονται μόνο οι ηλικιωμένοι γονείς τους ή κάποια μικρότερα αδέρφια και κυρίως κορίτσια. Οι περισσότεροι μετανάστες βρίσκονται στην Αμερική μόνιμα και έχουν συνειδητοποιήσει τον μόνιμο χαρακτήρα της εγκατάστασης τους ενώ κάποιοι εξακολουθούν να θεωρούν την εγκατάστασή τους προσωρινή και ελπίζουν να επιστρέψουν κάποια στιγμή στην Ελλάδα.

Περνώντας τώρα στους αποδέκτες των επιστολών που στέλνουν οι μετανάστες, συναντάμε την οικογένεια των μεταναστών, κυρίως γονείς ή μικρότερα αδέρφια. Οι γονείς είναι συνήθως αγράμματοι και τη σύνταξη του γράμματος αναλαμβάνει ο γραμματικός της κοινότητας, ο δάσκαλος, ή κάποιος άλλος εγγράμματος. Επίσης συνήθως γράφουν οι πατεράδες και μιλούν και εκ μέρους των συζύγων τους. Με πολύ μικρότερη συχνότητα εντοπίζονται γράμματα γραμμένα από γυναίκες. Εκτός όμως από τους γονείς, γράμματα στέλνουν και τα μικρότερα αδέρφια που έχουν μείνει στο χωριό για διάφορους λόγους, όπως για να τελειώσουν το σχολείο, να κρατήσουν τα χωράφια, να «γηροκομίσουν» τους γονείς, εάν πρόκειται για κορίτσια, να εκτελέσουν τη στρατιωτική τους θητεία, αν πρόκειται για αγόρια. Τα γράμματα αδερφού προς αδερφό, εμφανίζονται με την μεγαλύτερη συχνότητα.

Στις επόμενες ενότητες θα επιχειρηθεί μια πιο εκτεταμένη ανάλυση των γραμμάτων που προαναφέρθηκαν. Θα γίνει προσπάθεια να αναδειχθούν τα υποκείμενα των επιστολών αυτών, μέσα από κάποιες σημαντικές διαβαθμίσεις που εγγράφονται στον επιστολικό λόγο. (η έννοια του «εγώ» και του «εμείς», η έννοια του εντός και του εκτός, ο δι-εθνισμός). Επίσης θα επιχειρηθεί μια ανάλυση της σύνθεσης και της διατήρησης της μνήμης μέσα από τον επιστολικό λόγο. Θα εξεταστεί το πώς συνδέεται η μνήμη με την επιστολογραφία και πώς αυτή κατασκευάζεται σε επίπεδο υποκειμένου ως φορέα του επιστολικού λόγου. Θα τεθεί το ερώτημα «τι είναι τελικά η μνήμη» και κατά πόσο η μνήμη είναι το επακόλουθο και όχι η προϋπόθεση για την ανάδυση των ταυτοτήτων και για την ύπαρξη δι-εθνικών δικτύων.

A. Σταθερές θεματικές του επιστολικού λόγου.

Συχνά η επιστολογραφία χαρακτηρίζεται από μια τυπολογία, που διατηρείται αναλλοίωτη με το πέρασμα των χρόνων, και εξυπηρετεί πολιτισμικές και κοινωνικές ρυθμίσεις και συμβάσεις. Καταδεικνύει με τον τρόπο αυτό μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, που δεν συνδέονται τόσο με τις ανάγκες έκφρασης του γράφοντα, αλλά με τις κοινωνικό-πολιτισμικές διαβαθμίσεις, και τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής.⁵⁵ Ένα από τα είδη αυτής της τυπολογίας που απαντάται με

⁵⁵ Roger Chartier, *La Correspondance : les Usages de la Lettre au XIX siècle*, Librerie Artheme Fayard, 1991, p. 127

σταθερή σχεδόν συχνότητα, είναι οι εισαγωγές κάθε γράμματος, που αναπτύσσονται σε ένα σταθερό μοτίβο.

Οι εκφράσεις που συναντιούνται είναι συνήθως οι εξής⁵⁶: «Έλαβα το γράμμα σας και εκάρηκα που είσθε καλά καθώς και ημείς με τη βοήθεια του Θεού καλά είμεθα»⁵⁷, «ήμαστε καλά το αυτό ποθό και δι εσάς»⁵⁸, «Πρώτον έρχομαι να ερωτήσο δια την καλήν σας ηγήαν και δεύτερον εάν ροτάται και δια ημάς καλός υγιένομεν»⁵⁹, «Πρώτον ερωτώ δια την καλήν σου υγείαν κε μεις δόξα το Θεό ηγιένομεν»⁶⁰, «Αγαπιτί μου κόρη Βασίλω υγείαν έχομεν και υγείαν ποθώμεν δια ημάς»⁶¹.

Όπως φαίνεται από τις επιστολές αυτές, οι εκφράσεις τις οποίες τα υποκείμενα τόσο στην Αμερική όσο και στην Ελλάδα, επιλέγουν για να ξεκινήσουν να γράφουν είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σταθερές. Η ερώτηση για την «καλήν υγείαν» εμφανίζεται σε όλα τα γράμματα με ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Όπως αναφέρει και ο Π. Μουλλάς «η επιστολογραφία εντάσσει σε ένα περιφραγμένο οικόπεδο κατά κανόνα στο μεσαίο χώρο...ανάμεσα στο σύνθημα της εισόδου και στο παρασύνθημα της εξόδου. Αλλά είναι άραγε μόνο τυπικό το χαίρειν ή το ευ πράττειν;...Ο χαιρετισμός αυτός...εκπληρώνει στο ακέραιο τον προορισμό του: αποτελεί ένα μήνυμα, μια λήψη επαφής του πομπού με τον δέκτη.»⁶²

Σημαντικός παράγοντας ωστόσο είναι η αναφορά στην υγεία, που η πρωταρχική θέση της στο επιστολικό κείμενο δηλώνει και την πρωταρχική σημασία της για τον γράφοντα.

«Στοιχείο χαρακτηριστικό η υγεία του σώματος και της ψυχής είναι το πρώτο και πολυτιμότερο πράγμα που εύχεται κανείς να διαφυλαχτεί...Στην ουσία η υγεία αποτελεί τη μοναδική εγγύηση για μια μελλοντική συνάντηση του πομπού με τον δέκτη, επομένως και για την αναίρεση της απουσίας, ή και της ίδιας της επιστολικής πράξης. Με το στερεότυπο η επιστολή δείχνει την ταυτότητα της και λέει το όνομα της : είμαι επιστολή.»⁶³

Η υγεία λοιπόν εμφανίζεται ως σημαντικός παράγοντας, όμως αυτό που έντονα παρατηρεί ο αναγνώστης των επιστολών είναι πως οι εκφράσεις αυτές εμφανίζονται ως «ξένες» προς την παιδεία του γράφοντα.

⁵⁶ Όλα τα αποσπάσματα από τις επιστολές μεταφέρονται έχοντας διατηρήσει το συντακτικό και την ορθογραφία του γράφοντα.

⁵⁷ Γράμμα της Κατίνας Παπαμιχαλοπούλου προς τα αδέρφια της Παναγιώτη και Ελένη, στις 25.1.1966

⁵⁸ Γράμμα του Νίκου Παπαμιχαλόπουλου προς τα αδέρφια του Παναγιώτη και Ελένη με αναγραφόμενη ημερομηνία Jooly 6, 1964.

⁵⁹ Γράμμα του Theodoros Paramichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκου, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913

⁶⁰ Γράμμα της Μαριγός Παπαμιχαλοπούλου προς τον αδερφό της Νίκο, Κρεμαστή, 29/8/1937

⁶¹ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς την κόρη της Βασίλω, Κρεμαστή 3/5/1940

⁶² Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, MIET 1995, σ.162

⁶³ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, MIET, Αθήνα 1995, σ.162

Τις περισσότερες φορές οι στερεοτυπικές αυτές εκφράσεις είναι τελείως ανορθόγραφα γραμμένες και φαίνεται σαν ο χρήστης τους να αγνοεί ουσιαστικά το νόημα τους. (πχ. Καλι υγεία έχομεν το αυτό επιθυμούμε κε δι ημας) Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως οι συντάκτες των επιστολών επιδιώκουν στην εισαγωγή των επιστολών τους να δώσουν ένα τόνο επισημότητας, για το λόγο αυτό προτιμούν την καθαρεύουσα, (ακόμα και αν το υπόλοιπο κείμενο είναι γραμμένο σε απλούστατη δημοτική) και θέλουν επίσης να επιδείξουν τις γνώσεις τους στην ελληνική γλώσσα.⁶⁴

Μια άλλη σταθερή θεματική που εμφανίζεται σε μια πληθώρα επιστολών είναι αυτό της αναμονής ενός γράμματος και των παραπόνων που διατυπώνονται για πιθανή καθυστέρηση ή αμέλεια προς την διαδικασία της αλληλογραφίας. Έτσι διαβάζουμε τα εξής: «χάθηκε πεδάκι μου να μου στίλετε ένα γράμα δύο λέξεις έχω να λάβω γράμα σας από το Νοέμβριον»⁶⁵ , «έλαβα την επιστολήν σου και ήταν χαρά μεγάλη ύστερα από την ανεξήγητη σιωπή σου»⁶⁶ , «ήδον να μου γράφης ότη δεν σου έγγραψα, μήπος κάθησα καθόλου για να σου γράψο;»⁶⁷ «από έξη μήνες σήμερις ελάβαμε γράμα από τα χέρια σου είχαμε απελπιστί από εσένα»⁶⁸

Στον ίδιο τόνο διαβάζουμε τα ακόλουθα : «εμείς εδό δεν έχομε παράπονο μίπος δε στίλετε χρίματα έχουμε όπου είστε αμελίδες όπου δεν γράφετε διότι τα γράμματα είνε εις τους γονίδες παριγορια γιατί ήμαστων ένα μπουλούκι κε τόρα εμίναμε με τα διό κορίτσια»⁶⁹ «Νίκο να γράφεται τακτικά δια να ξεύρωμεν και ειμείς τι κάνεται σας έχω πολλές επιστολές γράψη και ουδεμία απάντησης δεν έλαβα μετά αφτήν οπου θα λάβετε, περιμένο χορίς άλο.»⁷⁰

Οι αναφορές στο θέμα αυτό είναι πολλές και εκφράζονται είτε ως παράπονα για την καθυστέρηση είτε ως απολογία για το γεγονός της αμέλειας. Η αναμονή και η καθυστέρηση είναι ένδειξη της χρονικότητας που εμφανίζεται στον επιστολικό λόγο. Ο χρόνος σηματοδοτείται από την αναμονή μιας απάντησης. Κάθε γράμμα αξίζει μια απάντηση, κάτι που γίνεται αίτημα στην πένα του αποστολέα καθώς υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να διακοπεί αυτή η «συνομιλία». Έτσι ο χρόνος της αναμονής

⁶⁴ Αναπόφευκτα το πιθανό συμπέρασμα μας οδηγεί και σε μια σύνδεση με την κοινωνική διαβάθμιση και διάσταση των επιστολών. Επειδή το θέμα της κοινωνικής διάστασης του επιστολικού λόγου θα εξεταστεί διεξοδικότερα παρακάτω, εδώ η αναφορά θα είναι συνοπτική. Αρκεί να αναφερθεί ότι η επιστολογραφία είναι προϊόν κοινωνικής και πολιτισμικής διαδικασίας και ως τέτοιο έχει κοινωνικές προεκτάσεις. (Dauphin, Pezerat, Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.20) Επομένως είναι αρκετά σημαντικό για τον γράφοντα της επιστολής να αποδεικνύει την εγγραμματοσύνη του, κάτι που πιστοποιεί τη διατήρηση των γνώσεων του, και ιδιαίτερα για τον μετανάστη, αυτό συνεπάγεται τη διατήρηση των δεσμών με την πατρίδα, αλλά και του επιτρέπει να διεκδικήσει τον σεβασμό και την κοινωνική αποδοχή από την ντόπια κοινότητα.

⁶⁵ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς την κόρη της Βασίλω, Κρεμαστή 3/5/1940

⁶⁶ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο, Κρεμαστή 7 Αυγούστου 1940

⁶⁷ Γράμμα του Theodoros Paramichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913

⁶⁸ Γράμμα του Π.Α Παπαμιχαλόπουλου προς το γιο του Νίκο, Κρεμαστή 11 Φεβρουαρίου 1920

⁶⁹ Ο.π.

⁷⁰ Γράμμα του Panagioti Pappas, προς τον αδερφό του Νίκο, εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921

γίνεται συχνά πηγή αγωνίας, χαράς, παραπόνων και τελικά αντικείμενο κωδικοποιήσεων στα κείμενα της επιστολογραφίας.⁷¹

Αντίστοιχα με το προηγούμενο μοτίβο συναντάται και αυτό της στερεοτυπικά εκφρασμένης λήξης μιας επιστολής. Και εδώ οι εκφράσεις που επιλέγουν τα υποκείμενα εντοπίζονται με συχνότητα αλλά και με μια κοινή, σε μεγάλο βαθμό, μορφή. Στο βιβλίο « Ces bonnes lettres» οι συγγραφείς αναφέρουν «Στις περιπτώσεις μετάβασης από το κύριο σώμα της επιστολής στο τέλος της, φαίνεται ο γράφων να προσπαθεί να εξομαλύνει το γεγονός του χωρισμού. Οι λόγοι που αναφέρονται-ο χρόνος που περνάει, η κούραση, οι υποχρεώσεις- παρουσιάζονται ως κάτι τετελεσμένο χωρίς να παρεισφρύει η προσωπική βούληση του γράφοντα, επιλέγονται ως οι πλέον αποδεκτοί για τον δέκτη της επιστολής και όχι ως οι πλέον εύλογοι.»⁷²

Στις επιστολές που εξετάζονται, τα υποκείμενα ανακαλούν αρκετές προφάσεις, σε σταθερό μοτίβο συνήθως, για να διακόψουν τη συνομιλία τους. Αρκετές φορές βέβαια, δεν διστάζουν να αναφέρουν και τον πραγματικό λόγο, που δεν είναι άλλος από το ότι δεν έχουν τίποτα άλλο να προσθέσουν. Έτσι διαβάζουμε τα εξής: «άμα θέλης σου σταίλνω ή μήπος ληπάμαι μια δραχμή πόστω» «αλοτηποτης δεν εχο να σου γραψω»⁷³ «ήθελα να σου έγγραφα περισσόταιρα αλά αδίνατον αφτί τι στιγμί ούτε μια λέξι παραπάνω»⁷⁴ Αρκετοί από τους αποστολείς διακόπτουν τις επιστολές τους επικαλούμενοι τις υποχρεώσεις τους (στρατός, νοικοκυριό, χωράφια) αλλά και το ότι δεν έχουν το χρόνο να γράψουν περισσότερα. « δια να σου τα ιπω όλλα θέλω 10 κόλες»⁷⁵

Ενδεχομένως να μην πρόκειται απλά για προφάσεις αλλά για πραγματική αδυναμία να γράψουν παραπάνω. Είναι γεγονός πως οι συντάκτες των επιστολών συχνά επιδίδονται για πρώτη φορά στο γραπτό λόγο, όταν προκύπτει η μετανάστευση. Η έλλειψη εξοικείωσης τους είναι έκδηλη και ιδιαίτερα με αυτούς τους «βιαστικούς επίλογους» μαρτυρούν μια έντονη επιρροή της προφορικότητας, που ήταν μέχρι πρόσφατα, ο μοναδικός τρόπος επικοινωνίας που γνώριζαν και εξασκούσαν με τα συγγενικά τους πρόσωπα.

Επιλογικά προκύπτει ότι ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στα γράμματα, υπάρχουν κάποια σταθερά μοτίβα, στα οποία υπακούει το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών που εξετάστηκαν. Τα μοτίβα αυτά είναι δείκτες ίσως του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η επιστολογραφία αλλά συνάμα εξυπηρετούν τις ανάγκες και τις σκοπιμότητες του γράφοντα. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα ασχοληθούμε με την ανάδυση της υποκειμενικότητας, όπως αυτή εκφράζεται στον επιστολικό λόγο.

⁷¹ Roger Chartier, *La Correspondance: Les Usages de la Lettre au XIX siecle*, Librerie Arthème Fayard, 1991, p.235-236)

⁷² Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun-Pezzerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.112

⁷³ Γράμμα του Theodoros Papamichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913

⁷⁴ Γράμμα της Μαριγός Παπαμιχαλοπούλου προς τον αδερφό της Νίκο, Κρεμαστή 29/8/1937

⁷⁵ Γράμμα του Theodoros Papamichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη 6 Δεκεμβρίου 1913.

Β. Το υποκείμενο και η συλλογικότητα, περνώντας από το «εγώ» στο «εμείς».

Στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει λόγος για την ανάδυση του υποκειμένου στον επιστολικό λόγο. Μια πρώτη προσέγγιση ως προς το θέμα αυτό είναι η μελέτη του σχηματισμού του «εγώ» τόσο στα γράμματα των μεταναστών προς τους συγγενείς τους στην Ελλάδα, όσο και στα γράμματα των συγγενών προς την Αμερική. Αυτό το «εγώ» δεν μπορεί να εξεταστεί παρά μόνο σε συνάφεια με το «εμείς» που σε κάποιες περιπτώσεις λειτουργεί συμπληρωματικά και ενωτικά προς το «εγώ» και άλλες φορές σε αντιδιαστολή με αυτό. Εξάλλου, «η επιστολογραφία είναι το κατεξοχήν είδος όπου η ταυτότητα του δέκτη-παραλήπτη δηλώνεται με ρητό και κατηγορηματικό τρόπο.»⁷⁶

Για να εξετάσουμε το σχηματισμό αυτού του «εγώ» είναι αναγκαίο να αποσαφηνίσουμε για ποιο ακριβώς «εγώ» μιλάμε, καθώς ο γράφων και ο υπογράφων της επιστολής δεν ταυτίζονται πάντα. Τόσο στις αγροτικές κοινωνίες που συναντάμε όσο και στις κοινότητες των μεταναστών της Αμερικής, η εγγραμματοσύνη δεν είναι αυτονόητη. Οι περισσότεροι άντρες φεύγουν για την Αμερική χωρίς καν να ολοκληρώσουν το δημοτικό σχολείο, ενώ κάποιες γυναίκες δεν το αρχίζουν καν. Επομένως το ζήτημα του αναλφαβητισμού, στέκεται ως μεγάλο εμπόδιο για την διαδικασία της αλληλογραφίας.⁷⁷

Στα γράμματα διαβάζουμε τα εξής: «τα παιδιά μου, μου ανέθεσαν την υπηρεσίαν να σου γράψω, διότι δεν μπορούν να εκφρασθούν όπως θέλουν στα ελληνικά».⁷⁸ Και σε παλιότερα γράμματα η αδυναμία γραφής μνημονεύεται αρκετά και αντιμετωπίζεται με διάφορους τρόπους. Ο πιο γνωστός είναι να γράφει τα γράμματα κάποιος γραμματικός, ο οποίος συνήθως γνώριζε και τις υποθέσεις της οικογένειας και άρα μπορούσε να «παρέμβει» στο κείμενο. Διαβάζουμε λοιπόν, «εξάλλου το γεγονός ότι είμαι αγράμματη, πράγμα που επανειλημμένως σου το έγραφα, δεν μου επιτρέπει να σου διατυπώσω τις σκέψεις μου όπως ακριβώς τις εννοώ» «για να θυμηθείς καλύτερα σου απάντησα λεπτομερώς με τον ίδιον επιστολογράφον που σου γράφω και τώρα».⁷⁹

Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα πως ο συντάκτης της επιστολής δεν είναι πάντα το πρόσωπο που φαίνεται να υπογράφει την επιστολή. Επομένως η εγγραμματοσύνη παρουσιάζεται ως ένα προνόμιο, ως μια πρόσβαση στον κόσμο της αλληλογραφίας και άρα της επικοινωνίας με τα αγαπημένα πρόσωπα που βρίσκονται μακριά. Το «εγώ» στην περίπτωση αυτή δηλώνει αυτόν που ξέρει να γράφει και να διαβάζει, και όσο περισσότερες είναι οι γνώσεις του, τόσο πιο προνομιακή είναι η θέση του. Εξάλλου και ο ίδιος ο αποστολέας προτιμά να δηλώνει άμεσα ή

⁷⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας : Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, MIET, Αθήνα 1995, 147

⁷⁷ Roger Chartier, *La Correspondance: Les Usages de la Lettre au XIX siecle*, Librerie Artheme Fayard, 1991, p.61

⁷⁸ Γράμμα της Τασίας Στρατάκου προς τον κουνιάδο της Λάμπρο, εν Κόρπος Κρίστι (Corpus Christi), Τέξας, 10-12-74. Είναι παράδοξο πως το γράμμα γράφει η Τασία Στρατάκου, το υπογράφουν από κοινού με τα παιδιά της που δεν μιλούν ελληνικά, ενώ στο φάκελο αναφέρεται το όνομα Stratis Stratakos.

⁷⁹ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο, στις 7 Αυγούστου 1940

έμμεσα την ταυτότητα του, ως εγγράμματου και άρα κοινωνικά προνομιούχου.

Από τις επιστολές διαβάζουμε τα εξής: «τον Παναγιώτιν τον έχουμε εις Τολενίδι, εις την δευτέραν του ελληνικού σχολίου, είπαμε να βγάλι το σχολαρχίο σαν τα αγαπάι τα γράματα. Τον Πέτρον τον έχουμε εις τον Χάρακαν εις το σχολίο διότι εδώ δεν έχομεν δάσκαλο για γράματα, τον επήρε ενεπιστρατία και δεν θέλωμε να μίνι στραβός από γράματα»⁸⁰, «Αδελφέ σήμερον οπού σου γράφω ευρίσκομαι εις τους Μολάους εις το Σχολεϊόν»⁸¹, «Μου γράφης σε ποια τάξι είμαι, εφέτος τελειώνω τη δευτέρα γυμνασίου. Σας ευχαριστώ πολύ για την καλήν σας διάθεσι που έχετε να με σπουδάσετε»⁸², Η γνώση λοιπόν είναι καταξίωση και πιο πρακτικά είναι δίαυλος για την επικοινωνία των συγγενικών προσώπων μέσω της αλληλογραφίας.

Όμως ούτε οι παραλήπτες είναι σαφώς προσδιορισμένοι. Η αρχική προσφώνηση δηλώνει αυτόν που έχει την εξουσιοδότηση να «μπει» στο κείμενο. Στα πλαίσια ενός οικογενειακού δικτύου η επιλογή του προσώπου στο οποίο απευθύνεται η επιστολή συχνά σημαίνει ότι «απευθύνομαι σε εσένα περισσότερο από το ότι απευθύνομαι στους άλλους».⁸³ Τις περισσότερες φορές οι πολλαπλοί αναγνώστες ή έστω παραλήπτες μιας επιστολής δεν αναφέρονται καν στην προσφώνηση, αλλά εμφανίζονται σταδιακά στο κείμενο, καθώς ο γράφωντας διευρύνει το κοινό του.⁸⁴

Στις επιστολές που παρατίθενται εντοπίζουμε τα εξής στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη περισσότερων παραληπτών και αναγνωστών της κάθε επιστολής: «Χαιρετίσματα από εμένα στον Ηλιας»⁸⁵, «θα μηνύσω για το γράμα σου κε στο θείο Κοστή»,⁸⁶ «Πες του Λούη αν περάσουν οι χρίσιμες μέρες να πάη στου ροβάστου να πάρη τα λεφτά» «πρόσφερε τους ασπασμούς μου εις θείον ιοάνη θείαν φαίη και εις τον ανδρέα και εις τον τάημαν»,⁸⁷ «Επειδή είστε μαζί με το λούει δεν κάνο ξεχος γράμα μαζει το διαβαζετε κε βλέπετε»,⁸⁸ «πες του γιόργου τι του εκάμαμεν κε δε μας γράφη μήπος τον εδιόξαμε από την ελένι γιαφτό είνε θιμωμένος;»,⁸⁹ «χερετισμους από Γιώτη από Πέτρο Μαριγώ και από όλους τους συνκενίδες και ο Λέως της θια Παναγιώτενας επανδρεύθη την Θεωχάρη στα πεδιά φιλό όλα την ευχή μου να έχετε καθώς ταπεδάκια σου φιλό Σαράντο χερετισμούς και εις τον συμπέθερο Νίκο»⁹⁰

⁸⁰ Γράμμα του Π.Α. Παπαμιχαλόπουλου προς τον γιο του Νίκο, Κρεμαστή την 11 Φεβρουαρίου 1920.

⁸¹ Γράμμα του Παναγιώτη Παπαμιχαλόπουλου προς τον αδερφό του Νίκο, εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921

⁸² Γράμμα του Πέτρου Παπαμιχαλόπουλου προς τον αδερφό του Γιώργο, τη 7/6/1926

⁸³ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p106

⁸⁴ ο.π. σ.165

⁸⁵ Γράμμα ανυπόγραφο κάποιου ανιψιού της οικογένειας Παπαμιχαλοπούλου, Coney Island 1 Μάρτιος 1971.

⁸⁶ Γράμμα του Nick Pappas προς τον ανιψιό του Γιάννη, Scranton PA, June 28, 1965

⁸⁷ Γράμμα του Theodoros Papamichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913.

⁸⁸ Γράμμα του Π.Α. Παπαμιχαλόπουλου προς το γιο του Νίκο, Κρεμαστή την 11 Φεβρουαρίου 1920.

⁸⁹ Γράμμα του Panagioti Pappas προς τον αδερφό του Νίκο, εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921

⁹⁰ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς την κόρη της Βασίλω, εν Κρεμαστή 3-5-1940.

Ο επιστολικός λόγος υπάρχει εφόσον υπάρχει η απόσταση. Χωρίς αυτήν η αλληλογραφία θα ήταν ανέφικτη. Η αλληλογραφία εμφανίζεται λοιπόν ως ο «λόγος της απουσίας» ο οποίος επιτελεί το σκοπό της κάλυψης ενός κενού, μιας ρήξης την οποία συμβολίζει η απόσταση.⁹¹ Στα πλαίσια αυτά όμως τα υποκείμενα δεν μπορούν να δράσουν αυτόνομα αλλά σε ένα σύνολο το οποίο πρέπει να χαρακτηρίζεται από έναν κοινό «τόπο», δηλαδή την οικογένεια, ή την πατρίδα, ή τον σύλλογο κ.α. Στα πλαίσια αυτά το «εγώ» οφείλει να διευρυνθεί και να εγκολπωθεί σε ένα ευρύτερο «εμείς». Η επιστολική γραφή εξωτερικεύει, αποκρυσταλλώνει και τονίζει την α-συνέχεια της προφορικής επικοινωνίας, προσφέροντας μια χωρική και χρονική διάσταση.⁹²

Στα γράμματα που συναντάμε η μετάβαση από το «εγώ» στο «εμείς» είναι εμφανής, όταν το αντικείμενο του ενδιαφέροντος μετατοπίζεται από το προσωπικό επίπεδο. Έτσι στις επιστολές ο μετανάστης που σε κάποια σημεία παρουσιάζεται ως μόνος, ως ξεχωριστός από το σύνολο, ξαφνικά γίνεται μέλος ενός συνόλου, που δεν είναι άλλο από την οικογένεια του, δηλαδή το «εμείς». Στα πλαίσια της οικογενειακής επιστολογραφίας που εξετάζεται, ο κίνδυνος που παρουσιάζει η απομάκρυνση ενός μέλους από το σύνολο πρέπει να υπερβληθεί και η συμβολική παρουσία του να αποκατασταθεί. Τα παιχνίδια της γλώσσας για να καλυφθεί αυτό το κενό επιτρέπουν τον εξοστρακισμό της ρήξης και την αποφυγή του κενού.⁹³

Το «εγώ» του μετανάστη, ή της μάνας που έχει μείνει μόνη στο χωριό ή του αδερφού που σπουδάζει μόνος του στο Σχολαρχείο, και οι οποίοι σε πολλά σημεία των επιστολών τους τονίζουν την υποκειμενικότητα τους, την διαφοροποίησή τους, ακόμα και την μοναξιά τους, έρχεται να «συναντηθεί» λοιπόν με το κανονιστικό «εμείς» που εγγυάται τη συνέχεια σε αντίθεση με τη ρήξη, την επικοινωνία σε αντίθεση με τη σιωπή. Το «εμείς» δεν εμφανίζεται πάντα ως συμπληρωματικό του «εγώ» αλλά και συχνά σε αντιδιαστολή με αυτό. Είναι το «εμείς» οι ξενιτεμένοι, «εμείς» που δουλεύουμε για να σας ζήσουμε, «εμείς» οι νέοι που επενδύσαμε τα όνειρα μας σε μια Αμερική, σε αντίθεση με το «εσείς» που μέινετε πίσω, «εσείς» που είστε γερασμένοι, «εσείς» που η ζωή σας είναι πιο εύκολη.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η αντίθεση ανάμεσα στο «εμείς» και το «εσείς» (ή ακόμα και στο «εγώ» και το «εμείς») περισσότερο από πάγια σχέση με σταθερό περιεχόμενο, λειτουργεί ως προσωρινό πλαίσιο σημασιών με αρκετές δυνατότητες διεύρυνσης.⁹⁴ Η διεύρυνση του «εγώ» σε «εμείς» ή σε «εσείς» συνδέεται άμεσα με το αντικείμενο του ενδιαφέροντος και του μηνύματος της επιστολής, αλλά εκφράζει και τις σχέσεις του ατόμου με το ευρύτερο σύνολο στο οποίο εντάσσεται ή από το οποίο αποστασιοποιείται.

⁹¹ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, MIET, Αθήνα 1992, 149

⁹² Roger Chartier, *La Correspondance : Les Usages de la Lettre au XIX siècle*, Librerie Artheme Fayard, 1991, p.235

⁹³ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siècle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.133

⁹⁴ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας : Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, MIET 1992, σ.149

Πιο συγκεκριμένα «Η αλληλογραφία είναι μια κοινωνική πρακτική που εντάσσεται σε ένα ορισμένο κάθε φορά δίκτυο σχέσεων...Λόγω του χαρακτήρα της επιτρέπει την εξ αποστάσεως κοινωνικότητα, και έτσι, μας υποδεικνύει ορισμένους από τους τρόπους με τους οποίους η απόσταση εισχωρεί στους κόλπους των κοινωνικών δεσμών και τους μετασχηματίζει. Ταυτόχρονα μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε το πώς οι συντάκτες των επιστολών χρησιμοποιούν τη γραφή, αποτυπώνοντας σε αυτή τη χρήση τη σχέση μεταξύ των συλλογικών δεσμών και της ατομικότητας τους»⁹⁵

Γ. Η έννοια του χώρου, περνώντας από το «εντός» στο «εκτός».

Όπως έχει ήδη ειπωθεί η επιστολογραφία είναι ο λόγος της απουσίας. Τι ακριβώς σημαίνει απουσία; «Φορέας του λόγου της απουσίας είναι η στέρηση, είτε αυτή εκφράζεται με τυπικές μορφές ανελευθερίας, είτε ως νοσταλγία ή επιθυμία του Άλλου. Έτσι ή αλλιώς, ο επιστολικός λόγος εικονογραφεί ένα κενό, φανερώνει ή βυθομετρά ένα ρήγμα».⁹⁶ Η απουσία λοιπόν σημαίνει πως κάποιο μέρος ενός συνόλου λείπει, έχει αποσχιστεί από το σύνολο αυτό, βρίσκεται σε απόσταση. Ο χρόνος που διαρκεί ο αποχωρισμός εκφράζεται με διάφορες διαιρέσεις της χρονικότητας, μέρες εβδομάδες, μήνες, χρόνια. Το ίδιο και ο χώρος (δηλαδή η απόσταση) περιγράφεται με πληθώρα επιθέτων. Πάντα όμως και ο χρόνος και ο χώρος είναι μακρύς, ακόμα και εάν επρόκειτο για λίγα χιλιόμετρα ή για λίγες ώρες.⁹⁷

Η πολλαπλότητα της έννοιας της απόστασης εμφανίζεται έντονα στις περιγραφές του χώρου, ως βιωμένης εμπειρίας από άτομα διαφορετικής ταυτότητας και νοοτροπίας.⁹⁸ Η διαφοροποίηση των φορέων της επικοινωνίας, στα πλαίσια της ανάδυσης του «εγώ» και του «εμείς» που προαναφέρθηκε, εγγράφεται και αυτή μέσα στο χώρο, και μάλιστα, στην συγκεκριμένη περίπτωση υποβάλλοντας την αντίθεση Αμερική/Ελλάδα.⁹⁹ Υπάρχει επομένως μια διάκριση σαφής, που τα όρια της γίνονται αντιληπτά τόσο από τον αποστολέα της επιστολής, όσο και από τον παραλήπτη. Ας δούμε πώς εκφράζεται στις επιστολές που εξετάζονται η διάκριση του χώρου.

⁹⁵ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη Φυλακή : Όψεις της Υποκειμενικότητας των Πολιτικών Κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα, Νεφέλη 1999, 93

⁹⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας : Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ 1992, σ. 167-168

⁹⁷ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Librerie Artheme Fayard, Paris 1991, p.133

⁹⁸ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη Φυλακή : Όψεις της Υποκειμενικότητας των Πολιτικών Κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα, Νεφέλη 1999, 123

⁹⁹ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη 1908-1910*, Αθήνα ΜΙΕΤ 1992, σ.149

«Το 1898 πήγα με το Γιώργη επάνω», «έχουν μεταναστεύσει πάνω από διακόσιες οικογένειες εκεί» «δεινή είναι η θέση και των γυναικών που μένουν πίσω»,¹⁰⁰ «με ερώτησαν στην ετερία αν είμε Αμερικανίς πολίτις...για να φέρο το πεδί εδó»,¹⁰¹ «η ζωή εδó είνε δύσκολο αλλά έχει κάτη για άλλους»,¹⁰² «εγο εδó δεν μπορο όλο αρόστιες είμε πως επιθυμούσα να είσυνα εδó». ¹⁰³

Αλλά και στα γράμματα που στέλνονται από την Ελλάδα προς την Αμερική η διάκριση είναι εμφανής: «εάν ήμουν *αυτού πέρα* θα το έβγανα το χρέος.» «εδó εις Θεσσαλονίκην τα πράγματα είνε καλλήταιρα από αυτού πέρα»,¹⁰⁴ «η μάνα σας θέλη να έλθει πάνου να σας ειδή»,¹⁰⁵ «αδελφέ για τις απόκριες ήμων παημένος εν Κρεμαστή δια να απουκρέψω» «να μιν πάρετε τη Μαριγό πάνου εις την Αμερική»,¹⁰⁶ «αδελφέ σήμερις ήλθα σιν Κρεμαστίν με άδια από τας Αθήνας, από το φρουραρχίο και από δώ παώ εις τον Πειραιάν κε από εκι εις το σόμαν εις τη Σμύρνη. Εδοπαίρα εις το χοριό έχουμε χιόνι μας έχουνα αποκλίσι κε έχουνα παιθάνι 10 νομάτοι». ¹⁰⁷

Στο σημείο αυτό της μελέτης και της ανάλυσης του χώρου, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε και μια άλλη διάσταση που μαρτυρεί με έναν έμμεσο τρόπο τη διάκριση του «εντός» και «εκτός» της πατρίδας. Τα γραπτά μηνύματα λοιπόν έχουν να δώσουν πληροφορίες όχι μόνο με τα σημαινόμενα, αλλά και με τα σημαίνοντα τους. Ένα από αυτά τα σημαίνοντα είναι και ο σημειωτικός διάκοσμος (ποιότητα, χρώμα, σχήμα υλική διάσταση, καλλιγραφία).¹⁰⁸ Παρατηρείται λοιπόν με την προσέγγιση αυτή, μια διάκριση σαφής ανάμεσα στο διάκοσμο των γραμμάτων που φτάνουν από τους «εκτός» της χώρας, και μια διαφορετική για τα γράμματα των «εντός» της χώρας. Δεν θα επεκταθώ ιδιαίτερα στο θέμα αυτό, παρά θα αναφερθώ σε μια πτυχή του.

Στα γράμματα των μεταναστών υπάρχουν πολλά στοιχεία του διακόσμου που μαρτυρούν τον τόπο προέλευσης του γράμματος. Οι περισσότεροι από τους μετανάστες γράφουν σε χαρτί επίσημο, συνήθως σε χαρτί που χρησιμοποιούν στο χώρο της δουλειάς τους. Έτσι στα γράμματα που αναλύονται παρατίθενται δακτυλογραφημένα, υπό μορφή λογότυπου, και συχνά με σχέδια τα εξής: «The Coney Island Restaurant: 33 Wyoming Street, Hazelton PA.»¹⁰⁹, «John Pappas, 36th Avenue, San

¹⁰⁰ Γράμμα του Δημητρίου Τζάκα προς την κόρη του Ελένη, με άγνωστη ημερομηνία. Οι λέξεις «επάνω» και «εκεί» αναφέρονται στην Αμερική, ενώ η λέξη «πίσω» αναφέρεται στην Ελλάδα.

¹⁰¹ Γράμμα της Κατίνας Παπαμιχαλοπούλου προς τα αδέρφια της Παναγιώτη και Ελένη, New York τη 25/1/1966

¹⁰² Γράμμα ανυπόγραφο προς την οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου, Coney Island 1 Μάρτιος 1971

¹⁰³ Γράμμα του Nick Pappas προς τον ανιψιό του Γιάννη, Scranton PA, June 28-1965

¹⁰⁴ Γράμμα του Theodoros Papaichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913

¹⁰⁵ Γράμμα του Π.Α. Παπαμιχαλόπουλου προς το γιο του Νίκο, Κρεμαστή τη 11 Φεβρουαρίου 1920.

¹⁰⁶ Γράμμα του Panagioti Pappas, προς τον αδερφό του Νίκο εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921.

¹⁰⁷ Γράμμα του Χρήστου Παπαμιχαλόπουλου που συμμετέχει στην Μικρασιατική εκστρατεία προς τον αδερφό του Νίκο, εν Κρεμαστή τη 16 Φεβρουάριος 1920.

¹⁰⁸ Παναγιώτης Μουλλάς. *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με σαράντα δύο ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη 1908-1910*, Αθήνα ΜΙΕΤ 1992, σ.168-169.

¹⁰⁹ Γράμμα ανυπόγραφο προς την οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου, Coney Island, 1 Μάρτιος 1971.

Francisco, California»,¹¹⁰ «The Ideal Confectionery Laurel Line Station Scranton PA»,¹¹¹ « St Johns Cannery, St Johns PA».¹¹²

Η «παρουσία» του χώρου είναι έντονη. Παρατηρεί ωστόσο κανείς πως στο αντιθετικό ζεύγος Ελλάδα/Αμερική σπάνια κατονομάζονται οι δύο χώρες. Συνήθως δεν εκφράζεται ο τόπος αλλά η απόσταση με λέξεις όπως το πέρα, το πάνω το εκείθε και άλλες. Τα υποκείμενα λοιπόν τοποθετούν τον εαυτό τους το ένα σε σχέση (χωρική) με το άλλο. Το «εδώ» υπάρχει σε αντιδιαστολή με το «εκεί» και ποτέ ανεξάρτητα από αυτό. Ο χώρος ως βιωμένη εμπειρία, προβάλλεται ως απομάκρυνση του «εγώ» σε σχέση με το «εμείς» ή του «εμείς» σε σχέση με το «εσείς». Κανένα δεν μπορεί να υπάρξει αυτόνομα, αλλά και τα δύο μαζί εκφράζουν μία ουσιαστικά βιωμένη αντίληψη, το «μακριά».

Δ. Δι-εθνισμός: υπερβαίνοντας τα «σύνορα»

Η υπόθεση που θα αναλυθεί στο κεφάλαιο αυτό στηρίζεται στο ότι τα άτομα που συμμετέχουν στη μεταναστευτική διαδικασία (είτε πρόκειται για μετανάστες είτε για κατοίκους της Κρεμαστής) δεν αποζητούν, ούτε αποδέχονται το απομονωμένο «εγώ» ανεξάρτητα από το «εμείς», ούτε βρίσκονται μόνο «εντός» ή μόνο «εκτός» της πατρίδας, αλλά κάπου ενδιάμεσα, σε έναν χώρο μεταβατικό που χαρακτηρίζεται ενδεχομένως ως δι-εθνιστικός. Στην ενότητα αυτή η ανάλυση θα ασχοληθεί κυρίως με την οικογένεια όπως αυτή λειτουργεί στα πλαίσια του δι-εθνισμού και όπως αυτή εμφανίζεται στον επιστολικό λόγο.

Η οικογενειακή αλληλογραφία καθιστά μια μνήμη. Κατά τη διάρκεια της γραφής ενός γράμματος, η αλληλογραφία δημιουργεί ένα δίκτυο, στο οποίο εγγράφεται η ιδιαίτερη ύπαρξη του ατόμου και των κοντινών του ανθρώπων, στα πλαίσια ενός ισχυρού «γονεϊκού» μετώπου. Οι ανταλλαγές επιστολών ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας λειτουργούν ως ένας προνομιούχος τρόπος να διαφυλαχτούν οι οικογενειακοί δεσμοί που κινδυνεύουν λόγω της απόστασης. Το γράμμα τακτικό και υποχρεωτικό υποδεικνύει στον καθένα κάθε φορά, την ύπαρξη μιας κοινότητας, που βρίσκει υπόσταση μέσα από τις υπηρεσίες που ζητούνται μέσω του σεβασμού που υπογραμμίζεται ή απαιτείται, μέσα από τις κοινές διευκολύνσεις, στα πλαίσια της επιστολικής διαδικασίας.

Γραμμένο τις περισσότερες φορές από περισσότερους από έναν αποστολείς και διαβασμένο από περισσότερους από έναν παραλήπτες, το γράμμα της οικογενειακής επιστολογραφίας δεν είναι απλά χώρος κατάθεσης οικογενειακών αισθημάτων.¹¹³ Θα μπορούσε ίσως κανείς να ισχυριστεί ότι στην περίπτωση της μετανάστευσης συχνά το ιδιωτικό, ουσιαστικά μετατρέπεται σε δημόσιο. Πολλές επιστολές που ένα μέλος οικογένειας στέλνει σε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας, απομακρύνονται από την αυστηρά παγιωμένη διαπροσωπική διάσταση και αναπτύσσονται σε ένα ευρύτερο δημόσιο πεδίο.

¹¹⁰ Γράμμα της Γιαννούλας Pappa, San Francisco NOV.8 1973

¹¹¹ Γράμμα του Nick Pappas προς την οικογένεια του, Scranton PA, Jan 20-66

¹¹² Γράμμα του George J. daddas (λανθασμένη ορθογραφία του ονόματος Pappas) Σεπτεμβρίου 1966

¹¹³ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.14

Στα πλαίσια του οικογενειακού δικτύου με μια δι-εθνιστική προοπτική, εκδηλώνεται μια σημαντική ιδέα των μεταναστών, που έχει να κάνει με το χρέος τους προς την πατρίδα και ιδιαίτερα προς τα οικεία τους πρόσωπα. Διαβάζουμε τα εξής: « οι μετανάστες που προκόβουν, έχουν χρέος να βοηθήσουν την οικογένειαν τους δια να καλλιτερεύση τη ζωή της»¹¹⁴ Πώς εννοούν όμως οι μετανάστες την βοήθεια για την βελτίωση της ζωής των οικείων τους; Πώς η βοήθεια αυτή καταγράφεται στον επιστολικό λόγο; Μήπως η καταγραφή και η εκπλήρωση του χρέους συνδέονται άμεσα με τη μνήμη; Κάποιος μετανάστης αισθάνεται το χρέος να βοηθήσει την οικογένεια που άφησε «πίσω», που την «θυμάται» μέσα από τις επιστολές και τις φωτογραφίες, που εξακολουθεί να υπάρχει ενωμένη και ισχυρή στα πλαίσια μιας οικογενειακής κοινής μνήμης;

Ένας τρόπος που φαίνεται να έχει ιδιαίτερη απήχηση είναι το να εξασφαλίσουν την είσοδο συγγενικών προσώπων τους στις ΗΠΑ ή να τους βρουν εργασία εκεί. Έτσι διαβάζουμε: « Κύπταξε να βρει δουλιά ο πατέρας να περνε και μας. Αν και αγράμματος τσοπάνης δεν ήθελε να μας αφήσει στους πέντε δρόμους. Έβαλε υποθήκη το σπίτι, το εξώφλησε το 1906 που ήρθε να πάρη και την υπόλοιπη οικογένεια»¹¹⁵ «ηπόγραψε τα καρτιά που σου έστिला η το ένα η το άλλο πλιάρχος είνε πολί καλί θέσι, εγο θέλο να έρθις κε ανίργισα, έχο το μέσο εδό»,¹¹⁶ «μου είπαν δυστυχώς εγώ δεν μπορώ να σε φέρω, πρέπει αδερφός να καλεί αδερφό. Εγώ μπορώ να φέρω το Γιαννάκη αλλά με την αναλογία»¹¹⁷

Το φαινόμενο των νεαρών ατόμων ή και παιδιών, όπως ο Γιαννάκης, τα οποία μετανάστευσαν και ζούσαν υπό την εποπτεία συγγενών, οι οποίοι ενημέρωναν τους γονείς τους στην Ελλάδα, είναι αρκετά συχνό. Αναφέρεται το εξής: « Τα παιδιά είναι καλά. Ο Ιωάννης στενοχωρεύεται λίγο με τα καράβια. Ο Αντρέας πηγένη καλά με το σχολίο. Η Ειρήνη μου τον μαλώνη για τα μαλλιά του αλλά έτσι είναι εδώ η μόδα».¹¹⁸ Οι ρόλοι που το κάθε μέλος της οικογένειας κατέχει κινδυνεύουν να κλονιστούν λόγω της απόστασης. Έτσι τα πρόσωπα αυτά γράφουν στους οικείους τους με σκοπό να επαναεπιβεβαιώσουν τους ρόλους τους, να διατηρήσουν την οικειότητα συμβουλευόντας, ακόμα και σε επιτακτικό τόνο.¹¹⁹

Στα πλαίσια του μετασχηματισμού του ρόλου της οικογένειας μέσω του δι-εθνισμού εμφανίζεται άλλο ένα μοτίβο, αρκετά σύνηθες, αυτό των υπηρεσιών και των οικονομικών σχέσεων και διευθετήσεων. Η αίτηση και η επανάληψη υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων ενδυναμώνει την σταθερότητα του οικογενειακού ιστού. Ενεργεί ώστε να αποτρέψει τον κίνδυνο που προβάλλει πάντοτε από την απομάκρυνση ενός μέλους του συνόλου και προσπαθεί να αποδείξει την αποτελεσματικότητα και τη

¹¹⁴ Γράμμα του Δημητρίου Τζάκα προς την κόρη του Ελένη με άγνωστη ημερομηνία. Ο ίδιος μετανάστευσε στην Αμερική το 1898 και παρέμεινε εκεί για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του.

¹¹⁵ Ο.π.

¹¹⁶ Γράμμα του Nick Pappas προς τον ανιψιό του Γιάννη χωρίς ημερομηνία.

¹¹⁷ Γράμμα της Κατίνας Παπαμιχαλοπούλου προς την οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου 25-1-1966

¹¹⁸ Γράμμα ανυπόγραφο προς την οικογένεια Π. Παπαμιχαλοπούλου, Coney Island, 1 Μάρτιος 1971. Ο γράφων έχει αναλάβει υπό την εποπτεία του τα παιδιά της οικογένειας Π. Παπαμιχαλοπούλου που ζει στην Ελλάδα.

¹¹⁹ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη Φυλακή : Όψεις της Υποκειμενικότητας των Πολιτικών Κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα, Νεφέλη 1999, σ.104

συνοχή του οικογενειακού δικτύου. Συμβάλλει στην καθοδήγηση της ζωής του ατόμου, με γνώμονα το σύνολο, και κινητοποιεί τα μέλη ώστε να δρουν στο όνομα της οικογένειας. Το υποκείμενο έτσι αναγνωρίζει την προσήλωση του στον οικογενειακό πυρήνα». ¹²⁰

Οι υπηρεσίες και οι εξυπηρετήσεις προσβλέπουν σε διευθετήσεις κοινών ζητημάτων, αποφάσεις σχετικά με την περιουσία, μοίρασμα της κληρονομιάς (διαθήκες) και γραφειοκρατικές υποθέσεις. Διαβάζουμε τα εξής: «σίμερις πιγένο στο νοσοκομίο αν πάθο τίποτις το σπίτι με τα έπιπλα τα αυτοκήνιτα και το τσέντι να ταπάρι ο Ανδρέας και ο οντερτεκερ να πάρι 2000\$», ¹²¹ «σου έστिला τα χαρτιά για τις μαριγός το σπίτι, σου στέλνο και άλο χαρτή μίπος δεν το έλαβες το πρότο» ¹²², «να μου στίλις 2 χαρτιά σαν αφτά που ηπόγραψα εγό και τα πεδιά του θείο Κοστή» ¹²³ «έλαβα το πιστοποιητικό». ¹²⁴

Αντίστοιχα στοιχεία προκύπτουν και για την αποστολή χρημάτων που συχνά ζητούν τα μέλη της οικογένειας στην Ελλάδα από τους πιο ευκατάστατους συγγενείς τους στην Αμερική. Αναφέρονται τα εξής: «σου στέλνο εσωκλήστος ένα τσέκη 25 δολάρια», ¹²⁵ « να πάη να πάρη 200 τάληρα και να μαζεύται ότη έχετε και να περηκαλέσεται και ταφεντηκά σας να σας δόσουν στήλται να βγάλουμε κίνο το χρέος δηότι αβγατάν οι τόκοι», ¹²⁶ «θα σε περικαλέσο πολί όπος μου στίλις 25 τάλιρα δηότι ήμε απένταρος, χρεοστο του λοχαγού μου. Λιπον στίλτα αμέσος πίγενε στο τιλεγραφίο», ¹²⁷ «στίλετε καμιά πεντάρα δια να ανίξο το μαγαζί», ¹²⁸ «σημειωτέον ότι με τη σημερινή ακρίβεια της ζωής λόγω του πολέμου τα έξοδα είναι 8.500 το μήνα». ¹²⁹

Σε άλλες περιπτώσεις διαπιστώνεται η αποστολή υλικών αγαθών από την Αμερική προς την Ελλάδα τα οποία αποστέλλονται ως δέματα. «Ελάβαμε τη σάλπα που εστηλες και είναι πολύ ωραία και σε ευχαρηστούμε πολύ». ¹³⁰ Πολλές φορές η οικονομική ενίσχυση επιτρέπει στην οικογένεια να ζήσει κάπως καλύτερα, ή στα νεότερα μέλη να σπουδάσουν. « σας ευχαριστώ πολύ για την καλήν σας διάθεσιν που έχετε να με σπουδάσετε». ¹³¹

Άλλες πάλι φορές οι «δι-εθνικές οικογένειες» μοιράζονται τις χαρές και κυρίως τις λύπες τους. Μια γυναίκα γράφει προς τα παιδιά της στις ΗΠΑ «η συμφορά μου για το χαμό του αδερφού σας θα είναι μέχρις ότου κλείσω τα μάτια. Η όψις του σπιτιού μας άλλαξε τελείως. Πίκρες μεγάλες διαδέχονται η μια την άλλη. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη συντριβή να βλέπω ένα κορίτσι του οποίου το πρόσωπον είναι καλυμμένο με μαύρο μαντήλι

¹²⁰ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.161

¹²¹ Γράμμα του Nick Pappas OR Nikolas J. Pappas, προς την οικογένεια του, Scranton PA, Jan20-66

¹²² Γράμμα του Nick Pappas προς τον αδερφό του Παναγιώτη, Scranton PA, Joul.6-64

¹²³ Γράμμα του Nick Pappas προς τον ανιψιό του Γιάννη, Scranton PA, June28-65

¹²⁴ Γράμμα χωρίς ημερομηνία του Nick Pappas προς τον ανιψιό του Γιάννη.

¹²⁵ Γράμμα της Γιαννούλας Pappa προς την ξαδέρφη της Ελένη, San Francisco, NOV.8 1973

¹²⁶ Γράμμα του Theodoros Papamichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο, εν Θεσσαλονίκη τη 6 Δεκεμβρίου 1913.

¹²⁷ Γράμμα του Nick Pappas προς τον αδερφό του Γιώργο, Camp Wadsworth, S.C. 11/1914

¹²⁸ Γράμμα του Panagiotti Pappas, προς τον αδερφό του Νίκο, εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921.

¹²⁹ Γράμμα της Καλλιόπης Pappas προς το γιο της Νίκο, Κρεμαστή 7 Αυγούστου 1940.

¹³⁰ Γράμμα της Γιαννούλας Pappa, προς την ξαδέρφη της Ελένη, San Francisco NOV. 8 1973

¹³¹ Γράμμα του Πέτρου Παπαμιχαλόπουλου προς τον αδερφό του Γιώργο, τη 7/6/1926

να κλάιη στο θέαμα της θρηνούσης μητέρας σας» «κάθε μέρα έρχονται στο σπίτι ξένοι για να με αποσπάσουν από τα μοιρολόγια, και να με ανακουφίσουν προς στιγμήν από το χτύπημα του Λεωνίδα». ¹³² Έπειτα μια μητέρα γράφει στους γιους της «ο πατέρας σου σήμεραν αύριον θα πεθάνη διότι είναι φθησικός αλλά να μη στενοχωρεύεσαι και το κορίτσι το νού σας. Παιδί μου τι να κάμωμεν αφού το ήθελε ο θεός πολλυ στο κόσμο και εμείς». ¹³³ Ο αδερφός ενός μετανάστη αναφέρει στον αδερφό του «εβρίκα τους γονείς μας πολλυ λυπημένους δια τον θάνατον του αδελφού μας του χρήστου όπου επνίγη εις τον στρατόν και εάν θέλης να μάθης πως έγινε σου το γράφω». ¹³⁴

Τέλος, μια ιδιαίτερη μορφή υποχρέωσης εντοπίζεται όταν πρόκειται για τους ηλικιωμένους γονείς που έχουν μείνει στο χωριό. Διαβάζουμε τα παρακάτω: «εμίναμι μονάχι και ήμαστων ένα μπουλούκι και τώρα εμίναμε με τα διο κορίτσια, δε μπορο να διατηρίσο τα αμπέλια κε τα μελίσια μινπος ζίσομε τίποτις χρόνια κε κατεβίτε κε σας ειδούμε να μι σας πάρουμε καειμό ένα ασκέρι πεδιά κε τα χέρετε η ξενιτιά η μάνα σας μέρα νίχτα σας θιμάται κε κλέει η κακοντέλα. Τι να κάμομε τις ξενιτιάς τολάχιστον κάνετε παράδες να ζίσετε καλά να περάσομε κε εμής τα γεράματα καλά», ¹³⁵ «με ξεχάσατε πεδάκι μου δε θιμόσατε τη μανούλα σας όπου σας ανέστισε σας εμεγάλωσε και τώρα στα γερόντια της οπού έπρεπε καθέ ταχιδρομίο κε γράμμα να που δυστικός..5 τάλιρα να μου στέλνατε ο καθείς θα περνούσα», ¹³⁶ «παράπονα δε διατυπώνω αν και πολλά είναι τα δικαιώματα της μητέρας απέναντι του παιδιού της, όπως και του παιδιού απέναντι της μητέρας» ¹³⁷

Από τα όσα αναλύθηκαν παραπάνω, προκύπτει το συμπέρασμα πως η οικογενειακή επιστολογραφία χρησιμοποιείται ως μέσο για επικοινωνία και για τη διατήρηση των σχέσεων αλλά και την εκπλήρωση των υποχρεώσεων ανάμεσα σε απομακρυσμένα μέλη. Σημασία δεν έχει τόσο το μεταδιδόμενο μήνυμα, όσο η γέννηση της συμπάθειας, η αποκατάσταση της αρμονίας που επιβάλλει μια απάντηση και διαρκώς αυξανόμενο αριθμό γραμμάτων. ¹³⁸ Σε ένα κόσμο 'κρύο' και 'αδιάφορο' η επιστολογραφία είναι ένας χώρος ζεστός σαν καταφύγιο σταθερό και αγαπημένο. Ένας χώρος μέσα στον οποίο η οικογένεια συνεχίζει να επιτελεί τις λειτουργίες της (χαρές, λύπες, πένθη, σκέψεις, φόβους, αξίες). ¹³⁹

Ε. Συμπεράσματα.

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάστηκε ο επιστολικός λόγος στα πλαίσια του μεταναστευτικού φαινομένου και η σύνδεση του με την έννοια της

¹³² Γράμμα της Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο, Κρεμαστή τη 7 Αυγούστου 1940.

¹³³ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο, εν Κρεμαστή τη 20/5/1922

¹³⁴ Γράμμα του Panagioti Pappas, προς τον αδερφό του Νίκο, εν Μολάοις τη 5 Μαρτίου 1921.

¹³⁵ Γράμμα του Π. Παπαμιχαλόπουλου προς το γιο του Νίκο, Κρεμαστή την 11 Φεβρουαρίου 1920.

¹³⁶ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς την κόρη της Βασίλω, Κρεμαστή 3-5-40

¹³⁷ Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο, Κρεμαστή 7 Αυγούστου 1940.

¹³⁸ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.131

¹³⁹ Cecile Dauphin, Pierrette Lebrun Pezerat, Danielle Pouban, *Ces Bonnes Lettres : Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1995, p.193-194.

μνήμης. Η πολυσημία της έννοιας της μνήμης δυσκολεύει αρκετά και τον προσδιορισμό της σχέσης των υποκειμένων με τη μνήμη και τον τρόπο με τον οποίο αυτή η σχέση εγγράφεται στην επιστολογραφία. Η αλληλογραφία ανάμεσα στους μετανάστες και τα συγγενικά ή φιλικά τους πρόσωπα στην Ελλάδα φανερώνει μια διάθεση επικοινωνίας, μια επιθυμία αποκατάστασης της ρήξης.

Μήπως εδώ εμφανίζεται η μνήμη για να καλύψει αυτό το κενό; Μήπως η μνήμη είναι ο κινητήριος μοχλός, που προτρέπει τα άτομα να επικοινωνήσουν; Τα υποκείμενα «θυμούνται» και η μνήμη τους γεννά υποχρεώσεις. Παράλληλα όμως ο ίδιος ο επιστολικός λόγος, η αλληλογραφία ως πράξη γεννά νέες μνήμες. Τα νέα μαθαίνονται μέσα από τις επιστολές. Οι αλλαγές και οι εξελίξεις στη ζωή μεταναστών και μη γνωστοποιούνται με την επιστολογραφία. Ο μετανάστης που μπορεί να μην έχει δει την οικογένεια του για σαράντα χρόνια, αρχίζει να την «θυμάται» μέσα από τις επιστολές. Σε μια επιστολή όπου ο μετανάστης διηγείται την ζωή του αναφέρονται τα εξής: «και τα μικρότερα από τα παιδιά δεν είχαν γνωρίσει καν τον πατέρα τους-εκτός αν κάποτε έστειλε καμιά φωτογραφία ή κανένα γράμμα».¹⁴⁰

Με τα όσα λοιπόν εξετάστηκαν σχετικά με τις επιστολές τίθεται ξανά το ερώτημα, αν τελικά η μνήμη είναι παγιωμένη, διαμορφωμένη και αμετάβλητη στο χώρο και στο χρόνο. Μήπως τελικά η μνήμη είναι ένα προϊόν εν δράσει, διαρκώς υπό διαπραγμάτευση; Όπως προκύπτει από τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, υπάρχει μια πιο ουσιαστική και ζωντανή σχέση ανάμεσα στις δύο πατρίδες, ανάμεσα στους διπλούς ρόλους των υποκειμένων, ανάμεσα στους (α-) χώρους και χρόνους των συλλογικοτήτων. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως η μνήμη εμφανίζεται ως αιτία και ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα της ανάδυσης της ταυτότητας των υποκειμένων και των συλλογικοτήτων. Λειτουργεί ως απαραίτητο συστατικό για τη λειτουργία των δι-εθνιστικών δομών ανάμεσα στην «ξενιτιά» και στην πατρίδα (πνευματικών, οικονομικών, οικογενειακών) που με τη σειρά τους δημιουργούν το πλαίσιο αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού του υποκειμένου και το πεδίο δράσης του.

3. Μνήμη και Φωτογραφία.

Ένα σημαντικό μέσο παραγωγής της μνήμης είναι η φωτογραφία. Η χρήση της διαδίδεται γρήγορα και εξυπηρετεί τις ανάγκες ανθρώπων να «θυμούνται» στιγμές του παρελθόντος, να διατηρούν εικόνες από το παρελθόν αυτό, και τελικά, να «μιλούν» για το παρελθόν τους προσωπικό ή μη. Η φωτογραφία συνδέεται λοιπόν άμεσα με την μνήμη και την παραγωγή της. Οι μνήμες που προκαλεί μια φωτογραφία δεν προκύπτουν απλά από την ίδια την εικόνα, αλλά αναδύονται από ένα

¹⁴⁰ Γράμμα-διήγηση του Δημητρίου Τζάκα προς την κόρη του Ελένη, με άγνωστη ημερομηνία.

δίκτυο, ένα «κείμενο», από διαδικασίες που μεταβάλλονται ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν, ανάμεσα στον παρατηρητή και στην εικόνα, και ανάμεσα στα πολιτισμικά συμφραζόμενα και τις ιστορικές στιγμές.¹⁴¹

Στην ενότητα αυτή η ανάλυση θα στραφεί γύρω από τις φωτογραφίες, και ιδιαίτερα τις φωτογραφίες που ανήκουν στο παρελθόν οικογενειών από τις αρχές του αιώνα μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1980. Η συγκέντρωση του υλικού έγινε ύστερα από έρευνα στην Κρεμαστή και επικοινωνία με οικογένειες μεταναστών στην Αμερική. Οι περισσότερες φωτογραφίες ανήκουν σε οικογενειακά αρχεία, και τις περισσότερες φορές μάλιστα, αποτελούν διακοσμητικό στοιχείο στα σπίτια μεταναστών αλλά και των οικογενειών τους στην Ελλάδα. Οι φωτογραφίες που θα αναλυθούν δεν αποτελούν πάντοτε ένα σύνολο φωτογραφιών από την ίδια οικογένεια.¹⁴² Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί ένα βιβλίο με φωτογραφίες και κείμενα, που εκδίδεται το 1918 από τους Έλληνες της Καλιφόρνια και ανήκει σε οικογενειακό αρχείο.

Η πρώτη φωτογραφία είναι μια φωτογραφία γάμου, που τραβήχτηκε στην Αμερική το 1917 και στάλθηκε στην Ελλάδα λίγο αργότερα¹⁴³. Πρόκειται για το γάμο της Καλομοίρας Δούνια και η φωτογραφία αποστέλλεται στην οικογένεια του αδερφού της. Άλλη μια φωτογραφία που τοποθετείται στις αρχές του εικοστού αιώνα, απεικονίζει μια οικογένεια μεταναστών που φωτογραφίζονται μπροστά από την είσοδο του σπιτιού τους στην Αμερική¹⁴⁴ και στέλνουν την φωτογραφία σε συγγενικά τους πρόσωπα στην Ελλάδα.¹⁴⁵ Οι δύο φωτογραφίες που ακολουθούν έχουν τραβηχτεί στην Κρεμαστή κατά το ταξίδι επιστροφής του Nick Pappas στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1936.¹⁴⁶ Στην μια από αυτές ο Nick Pappas φωτογραφίζεται με την μητέρα και τον θείο του στην αυλή του σπιτιού τους. Στην άλλη ο Nick Pappas φωτογραφίζεται με ομάδα συγγενών του στην Κρεμαστή, επίσης το 1936.

Η επόμενη φωτογραφία είναι τραβηγμένη στο λιμάνι του Πειραιά μπροστά από το υπερωκεάνιο που θα μετέφερε τους υποψήφιους μετανάστες στο λιμάνι της Νέας Υόρκης. Όλοι οι μετανάστες από γέρους μέχρι μικρά παιδιά της ίδιας οικογένειας, είναι παρατεταγμένοι και αγκαλιάζουν τους συγγενείς από την Ελλάδα που έχουν έρθει για να τους χαιρετίσουν. Η φωτογραφία τραβήχτηκε το 1956 και στάλθηκε στην Ελλάδα όταν οι εικονιζόμενοι μετανάστες έφτασαν στη Νέα Υόρκη.¹⁴⁷ Άλλη μια φωτογραφία από τα λεγόμενα τότε « goodbye» των λιμανιών,

¹⁴¹ Annette Kuhn, *Family Secrets : Acts of Memory and Imagination*, Verso London- New York, 2002, p.12

¹⁴² Οι περισσότερες από αυτές τις φωτογραφίες έχουν σταλεί από την Αμερική προς τις οικογένειες Δούνια, Στρατάκου και Παπαμιχαλοπούλου. Επειδή δεν παρουσιάζουν κάποια εμφανή συνοχή ή συνέχεια θα εξεταστούν μεμονωμένα και θα γίνει κυρίως σχολιασμός του περιεχομένου των φωτογραφιών αυτών.

¹⁴³ Βλέπε φωτογραφία (1) στο παράρτημα.

¹⁴⁴ Η φωτογραφία είναι ιδιαίτερα παλιά και δεν σώζεται σε πάρα πολύ καλή κατάσταση. Δυστυχώς η κάτοχος της δεν γνωρίζει πότε ακριβώς στάλθηκε η φωτογραφία, ή που τραβήχτηκε. Η μόνη σχετική πληροφορία είναι πως απεικονίζεται ο «θείος» της που έχει το επώνυμο Στρατάκος, μαζί με την οικογένεια του, των οποίων τα ονόματα αγνοεί, καθώς ο θείος παντρεύτηκε στην Αμερική και η κόρη του γεννήθηκε εκεί.

¹⁴⁵ Βλέπε φωτογραφία (2) στο παράρτημα.

¹⁴⁶ Βλέπε φωτογραφίες (3) και (4) αντίστοιχα, στο παράρτημα.

¹⁴⁷ Βλέπε φωτογραφία (5) στο παράρτημα.

όπου αρκετοί συγγενείς έχουν μαζευτεί για να αποχαιρετίσουν την εικονιζόμενη μετανάστρια που εγκαταλείπει την γενέτειρά της για να ταξιδέψει στην Αμερική ως «picture bride».¹⁴⁸ Η φωτογραφία έχει τραβηχτεί επίσης από πλανόδιο φωτογράφο το 1958.¹⁴⁹

Οι επόμενες τέσσερις φωτογραφίες έχουν αποσταλεί από το ίδιο πρόσωπο προς την ίδια συγγενική οικογένεια (πρόκειται για αδέρφια). Η γυναίκα αποστολέας συνήθως συνοδεύει τις φωτογραφίες με ένα μικρό επεξηγηματικό κείμενο.¹⁵⁰ Η πρώτη είναι τραβηγμένη σε ένα άγνωστο δημόσιο χώρο και απεικονίζονται η μητέρα με τα δύο παιδιά. Το συνοδευτικό κείμενο αναφέρει «εδώ είμαι εγώ με τον Σάμη και μια ανιψιά μου, οι άλλοι άγνωστοι, Τασία.» Η δεύτερη απεικονίζει τις κοπέλες της Ελληνικής Νεολαίας του Τέξας με στολές αρχαίων Ελληνίδων και με τη συνοδεία ενός ορθόδοξου και ενός καθολικού ιερέα. Στο κείμενο διαβάζουμε τα εξής: «εδώ είναι η Πέγκη σε ένα εθνικό πρόγραμμα με τον Πατερ και την Πρεσβίτερα της Πολιτίας όλλοι έλληνες.»

Στην επόμενη φωτογραφία απεικονίζονται δύο άντρες, η γυναίκα-αποστολέας που κρατά ένα μωρό και στο φόντο δύο αμερικάνικά αυτοκίνητα. Και πάλι το κείμενο επεξηγεί «εδώ είχαμε πάει εκδρομή την πρώτην Μαΐου και αυτός όπου είναι μαζιμας είναι ο Κύριος Ρουμελιωτάκος θα βαπτίση και την Παναγιωτίτσα στις 16 Ιουνίου.» Η τελευταία φωτογραφία που στέλνει η ίδια αποστολέας είναι φωτογραφία-κάρτα Χριστουγέννων. Η γυναίκα εικονίζεται στο κέντρο και περιβάλλεται από τα παιδιά της ενώ στο κάτω μέρος υπάρχουν τυπωμένες οι λέξεις «Best Wishes for a Merry Christmas» και στο πίσω μέρος ένα μικρό κείμενο «Σας ευχόμεθα καλά Χριστούγεννα και ευτυχές το έτος. Γιώργος Τασία και παιδια». Όλες αυτές οι φωτογραφίες συνήθως συνόδευαν επιστολές της Τασίας προς τα συγγενικά πρόσωπα στην Ελλάδα, και χρονολογούνται στη δεκαετία του 1950.

Η τελευταία φωτογραφία βρέθηκε με έναν παράδοχο τρόπο. Μετά το θάνατο του Αντώνη Δούνια, μετανάστη για πολλά χρόνια στην Αμερική, που όμως εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελλάδα μετά τη συνταξιοδότηση του, το σπίτι του επρόκειτο να εκκενωθεί για να γίνουν κατασκευές. Στη διαδικασία της εκκένωσης του σπιτιού βρήκα ένα κουτί με φωτογραφίες που είχε στείλει στον Αντώνη ο αδερφός του Γιώργος που ζούσε μόνιμα στην Αμερική. Πρόκειται για ένα παλιό, ξύλινο κουτί πούρων που κάπνιζε ο Αντώνης, με την επωνυμία «After Dinner Havana Tobaccos». Η φωτογραφία απεικονίζει τον αδερφό του Γιώργο με τη σύζυγο του και άλλους φίλους σε πάρτι για την επέτειο των 50 χρόνων γάμου.¹⁵¹

Το τελευταίο φωτογραφικό υλικό προκύπτει από το βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1918 με τον τίτλο «Οι Έλληνες εν Καλιφόρνια». Το βιβλίο αυτό κυκλοφορούσε ανάμεσα στους Έλληνες μετανάστες της Καλιφόρνια κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Περιλαμβάνει κάποια μικρά κείμενα, άλλα γραμμένα στα Ελληνικά και άλλα στα

¹⁴⁸ Πρόκειται για γυναίκες που έστειλαν τις φωτογραφίες τους σε ενδιαφερόμενους για γάμο στην Αμερική, και αν κατέληγαν σε συμφωνία με τον υποψήφιο γαμπρό, αναχωρούσαν για την Αμερική, για να παντρευτούν. Το ίδιο συνέβαινε και με τον Καναδά και με την Αυστραλία αργότερα.

¹⁴⁹ Βλέπε φωτογραφία (6) στο παράρτημα.

¹⁵⁰ Βλέπε φωτογραφίες (7), (8), (9) και (10) αντίστοιχα.

¹⁵¹ Βλέπε φωτογραφία (11) στο παράρτημα.

Αγγλικά, ενώ ο κύριος όγκος του αποτελείται από φωτογραφίες οικογενειών μεταναστών, ή και μεταναστών μόνων τους. Οι φωτογραφίες συνοδεύονται από κάποιες πληροφορίες για τα εικονιζόμενα πρόσωπα συνήθως το πότε μετανάστευσαν, το όνομα και το είδος της επιχείρησής τους, την οικογενειακή τους κατάσταση, τον τόπο καταγωγής τους, και πιο σημαντικό το αν είναι Αμερικάνοι πολίτες ή όχι. Το βιβλίο περιλαμβάνει αρκετούς μετανάστες από την Κρεμαστή, οι οποίοι και μετέφεραν το βιβλίο στην Ελλάδα, κατά τον επαναπατρισμό τους.¹⁵²

Α. Η ανάδυση του υποκειμένου και του οικογενειακού δικτύου μέσω της φωτογραφίας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στην ενότητα για την επιστολογραφία, μια σημαντική πλευρά των μέσων διατήρησης και παραγωγής της μνήμης, --είτε πρόκειται για γράμματα, είτε για φωτογραφίες, είτε για φιλμ--είναι η ανάδυση της υποκειμενικότητας. Η φωτογραφία συγκεκριμένα, είναι πάντα ένα τραγούδι όπου εναλλάσσονται τα «βλέπετε», «δες», «να». Έχει μια έντονα δεικτική γλώσσα, που δείχνει με το δάχτυλο κάτι αντικρινό, καλεί με τον τρόπο της τον παρατηρητή, να κοιτάξει.¹⁵³ Στις φωτογραφίες που στέλνουν οι μετανάστες προς τα συγγενικά τους πρόσωπα ο παρατηρητής καλείται να δει, και αναμφίβολα ένα από τα στοιχεία που διακρίνει το βλέμμα του είναι η απεικόνιση των υποκειμένων, η διαμόρφωση μιας εικόνας του μετανάστη και της ζωής του και η προβολή της εικόνας αυτής προς τους άλλους.

Εξετάζοντας κανείς αυτές τις φωτογραφίες παρατηρεί ότι ουσιαστικά διακρίνονται σε τρία επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει τις φωτογραφίες που απεικονίζουν τους μετανάστες ενώ βρίσκονται ακόμα σε ελληνικό έδαφος. Είναι οι φωτογραφίες του αποχωρισμού στο λιμάνι του Πειραιά. Θα έλεγε κανείς πως από αυτή την φωτογραφία ξεκινά για κάθε οικογένεια με μετανάστες η νέα πραγματικότητα, η μετανάστευση. Είναι οι φωτογραφίες-ορόσημα της ρήξης, της αρχής της απουσίας. Το «εγώ» και το «εμείς» δεν είναι ακόμα με σαφήνεια διακριτά.

Στο δεύτερο επίπεδο ανήκουν οι φωτογραφίες που απεικονίζουν την ζωή στην Αμερική. Είναι οι φωτογραφίες που αποτυπώνουν μια παγιωμένη κατάσταση. Είναι σαν να ενημερώνουν τον παρατηρητή με αρκετά ρητό τόνο, πως η διάκριση ανάμεσα στο «εμείς» οι μετανάστες και στο «εσείς» οι ντόπιοι είναι πλέον ορατή και αποδεκτή. Τα υποκείμενα έχουν εξοικειωθεί με τη νέα κατάσταση και αποτυπώνουν στις φωτογραφίες τους τη διαφοροποίηση της ζωής και της υποκειμενικότητας τους, που όμως δεν παύει να ενσωματώνεται μέσω των μηχανισμών της μνήμης σε ένα κοινό, οικογενειακό ή και εθνικό «εμείς».

Ακολουθώντας τη σκέψη του Ρολάν Μπαρτ σχετικά με το εικονιζόμενο υποκείμενο ή υποκείμενα, επισημαίνονται τα εξής:

Το φώτο-πορτρέτο είναι ένα περιφραγμένο πεδίο
δυνάμεων. Τέσσερα φαντασιακά στοιχεία
διασταυρώνονται, αναμετριούνται και παραμορφώνονται

¹⁵² Βλέπε φωτογραφίες (12) και (13) στο παράρτημα.

¹⁵³ Ρολάν Μπαρτ, *Ο Φωτεινός Θάλαμος: Δοκίμιο για την Φωτογραφία*. Εκδόσεις Ράππα, 1980, σ.13-14

εκεί μέσα. Μπρος στον φακό είμαι την ίδια στιγμή : αυτός που πιστεύω πως είμαι, αυτός που θα ήθελα να πιστεύουν οι άλλοι πως είμαι, αυτός που ο φωτογράφος πιστεύει πως είμαι και αυτός που ο φωτογράφος μεταχειρίζεται για να επιδείξει την τέχνη του. Φαντασιακά η φωτογραφία αναπαράσταίνει εκείνη την πολύ λεπτή στιγμή, όπου, πράγματι, δεν είμαι ούτε υποκείμενο, ούτε αντικείμενο, αλλά μάλλον ένα υποκείμενο που νιώθει να γίνεται αντικείμενο.¹⁵⁴

Για να υποδηλωθεί το στοιχείο του διαφοροποιημένου «εγώ» του μετανάστη χρησιμοποιούνται οπτικά μέσα, καθώς πρόκειται για φωτογραφίες, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις το συνοδευτικό κείμενο στο πίσω μέρος της φωτογραφίας κάνει αισθητή τη διαφοροποίηση. Η διαφοροποίηση αυτή είναι απαραίτητη γιατί πολλές φορές, ο λόγος που τραβιέται και στέλνεται στην Ελλάδα μια φωτογραφία είναι ακριβώς αυτός. Θέλει να δείξει τη διαφοροποίηση της υποκειμενικότητας του μετανάστη σε σχέση με ό,τι άφησε πίσω του.

Στο τρίτο επίπεδο θα μπορούσαν να ενταχθούν οι φωτογραφίες που έχουν τραβηχτεί κατά το ταξίδι επιστροφής του μετανάστη στην γενέτειρα του. Είναι φωτογραφίες που απεικονίζουν τον μετανάστη με συγγενικά πρόσωπα στην Ελλάδα. Θα ήταν δυνατόν να ισχυριστεί κανείς πως οι φωτογραφίες αυτές επιχειρούν να αποκαταστήσουν τη ρήξη, το κενό της μεταναστευτικής εμπειρίας. Η οικογένεια στέκεται μπροστά από το φακό του φωτογράφου και πάλι ενωμένη, ισχυρή και αγαπημένη. Αυτό φαίνεται να θέλουν να δηλώσουν οι πόζες των ατόμων που απεικονίζονται και εκφράζουν μια οικειότητα, που όχι απλώς δεν έχει χαθεί, αλλά που ίσως και να μην απειλήθηκε ποτέ από την απόσταση.

Οι περισσότερες φωτογραφίες που αναλύονται έχουν τραβηχτεί από τις αρχές του αιώνα και περίπου έως την δεκαετία του 1950. Το δεδομένο αυτό γεννά κάποια ερωτήματα τα οποία συνδέονται άμεσα με το χρόνο των φωτογραφιών. Αναρωτιέται κανείς πως τα εικονιζόμενα άτομα είχαν τη δυνατότητα να τραβήξουν φωτογραφίες; Αν η πρόσβαση ήταν εφικτή, εύλογο είναι το ερώτημα, αν οι ίδιοι ήταν κάτοχοι κάποιας φωτογραφικής μηχανής ή οι φωτογραφίες έχουν τραβηχτεί από κάποιον πλανόδιο ή επαγγελματία φωτογράφο. Το ενδεχόμενο αυτό οδηγεί στη σκέψη ότι ο φωτογράφος, είτε σχετίζεται με τα εικονιζόμενα πρόσωπα, όμως δεν γίνεται λόγος για αυτόν, ή ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο που δεν συνδέεται με τους εικονιζόμενους και φωτογραφίζει αυτό που του ζητείται.

Άλλη μια σημαντική παρατήρηση σχετικά με τον χρόνο των φωτογραφιών είναι η επιλογή του χρόνου. Οι φωτογραφίες που αναλύονται στην ενότητα αυτή έχουν τραβηχτεί σε συγκεκριμένες στιγμές από τη ζωή των μεταναστών. Πρόκειται για γάμους, αναχωρήσεις, εθνικές γιορτές, επετείους, επιστροφή μεταναστών στο χωριό. Οι χρονικές στιγμές που επιλέγονται δεν εντάσσονται στο μεγαλύτερο μέρος του υλικού, στην καθημερινότητα του μετανάστη αλλά στις εξέχουσες στιγμές του βίου του. Είναι ένας διαφορετικός χρόνος, ο χρόνος ανάμεσα στα μεγάλα

¹⁵⁴ Ρολάν Μπαρτ, *Ο Φωτεινός Θάλαμος : Δοκίμιο για την Φωτογραφία*, Εκδόσεις Ράππα, 1980, σ.25-26

γεγονότα στη ζωή των μεταναστών, που μοιάζει περισσότερο «ακίνητος» αλλά και πιο εύκολα «αναγνωρίσιμος».

Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσε να κάνει κάποιος σχετικά με τις απεικονίσεις που διατίθενται. Τα εικονιζόμενα πρόσωπα είναι μέλη οικογενειών και δεν «εισβάλλουν» στις φωτογραφίες αυτές άτομα που δεν ανήκουν στην οικογένεια. Στις περιπτώσεις που εμφανίζεται κάποιος εξωτερικός παράγοντας, το συνοδευτικό κείμενο κατέχει κεντρικό ρόλο. Σε μια περίπτωση η αποστολέας της φωτογραφίας προσπαθεί να «οικειοποιήσει» τον «ξένο» στα πλαίσια του οικογενειακού δικτύου: «αυτός που είναι μαζί μας είναι ο Κύριος Ρουμελιωτάκος θα βαπτίση και την Παναγιωτίτσα...». Σε άλλη περίπτωση που εμφανίζονται «ξένοι» το κείμενο που συνοδεύει τη φωτογραφία δεν «αγνοεί» την παρουσία τους, ωστόσο προτρέπει τον παραλήπτη της φωτογραφίας να τους «αγνοήσει»: «εδώ είμαι εγώ με τον Σάμη και μια ανιψιά μου, οι άλλοι άγνωστοι».

Από τις παρατηρήσεις που έγιναν παραπάνω προκύπτει το συμπέρασμα ότι η φωτογραφία έρχεται να επιτελέσει έναν σημαντικό ρόλο στα πλαίσια τόσο της ανάδυσης της υποκειμενικότητας (κυρίως του μετανάστη) όσο και στα πλαίσια του οικογενειακού δικτύου και των λειτουργιών του. Τώρα θα επιχειρηθεί μια διεξοδικότερη ανάλυση των φωτογραφιών που διατίθενται, υπό το πρίσμα του ατόμου σε σχέση με την οικογένεια αλλά και με στόχο την ανάδειξη της σύνδεσης ανάμεσα στη φωτογραφία και στην μνήμη.

Στην φωτογραφία του γάμου,¹⁵⁵ η ακριβή και πλούσια στολισμένη περιβολή τόσο (κυρίως) της νύφης όσο και του γαμπρού, δηλώνει αφενός τον ξεχωριστό χαρακτήρα της στιγμής που «αποθανατίζεται» και αφετέρου το καλύτερο βιοτικό επίπεδο που απολαμβάνουν τα εικονιζόμενα πρόσωπα μετά την εγκατάστασή τους στις ΗΠΑ. Η κοπέλα της φωτογραφίας μετανάστευσε σε ηλικία 14 χρονών, μαζί με τον πατέρα της που ήταν ήδη μετανάστης και σκόπευε να την παντρεύει με εύπορο συμπατριώτη-μετανάστη. Η Καλομοίρα είναι 14 χρονών και ο σύζυγος της σχεδόν 40. Ξεκινώντας από μια πολύ φτωχή οικογένεια, στέλνει αυτή την πρώτη φωτογραφία στον αδερφό της για να υποδηλώσει πως τώρα η οικονομική και κοινωνική της θέση έχει βελτιωθεί. Είναι σημαντικό ότι η Καλομοίρα ουδέποτε έστειλε κάποια επιστολή στην οικογένεια του αδερφού της, παρά μόνο φωτογραφίες. Επειδή έμεινε σύντομα χήρα επέστρεψε στην Ελλάδα μένοντας στο σπίτι του συζύγου της μαζί με τον γιο της, και χαρακτηριζόταν από τους ντόπιους ως «Αμερικάνα» καθώς οι τρόποι και η ζωή της παρέμεναν ξενόφερτοι. (π.χ. μοναδική γυναίκα που οδηγούσε αυτοκίνητο στην επαρχία). Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η πρώτη φωτογραφία από την Αμερική που έλαβε η οικογένεια της Καλομοίρας στην Ελλάδα κατέχει ξεχωριστή θέση στο σπίτι των συγγενών της, ακόμα και μετά το θάνατο της Καλομοίρας.

Στην επόμενη φωτογραφία¹⁵⁶ απεικονίζεται η τριμελής οικογένεια συγγενών της οικογένειας Στρατάκου. Η φωτογραφία έχει τραβηχτεί στην είσοδο του σπιτιού τους χωρίς να είναι γνωστό σε ποια περιοχή των ΗΠΑ βρίσκονται. Μια σημαντική παρατήρηση είναι η ενδυμασία των

¹⁵⁵ Φωτογραφία (1) στο παράρτημα.

¹⁵⁶ Φωτογραφία (2) στο παράρτημα.

εικονιζόμενων προσώπων. Ο πατέρας είναι ντυμένος επίσημα, φορώντας γραβάτα και επιδεικνύοντας το χρυσό ρολόι τσέπης και μια κονκάρδα με το γράμμα (H). Η περισσότερο «αμερικάνικη» εμφάνιση του έρχεται σε αντίθεση με την απλοϊκή εμφάνιση της γυναίκας και της κόρης του, που φορούν ποδιές της κουζίνας και τσόκαρα. Ο πατέρας δεν κοιτάζει το φακό σε αντίθεση με τις δύο γυναίκες που χαμογελούν προς αυτόν. Φαίνεται πως η φωτογραφία αυτή στάλθηκε στους συγγενείς στην Ελλάδα προσδοκώντας σε μια γνωριμία της οικογένειας της Ελλάδας με την κόρη της οικογένειας που έχει γεννηθεί στην Αμερική και δεν γνωρίζει τους συγγενείς της. Παράλληλα κεντρικής σημασίας είναι και η επιλογή του χώρου, η είσοδος του σπιτιού το οποίο ανήκει στην οικογένεια του μετανάστη και αποτελεί πλέον δείγμα της ευημερίας και της επιτυχίας του στις ΗΠΑ.

Στην επόμενη φωτογραφία¹⁵⁷ απεικονίζεται ο Nick Pappas¹⁵⁸ με την μητέρα του και τον θείο του Αντρέα στην αυλή του πατρικού του σπιτιού στην Κρεμαστή, κατά το 1936, οπότε πραγματοποίησε ταξίδι επιστροφής προς τη γενέτειρα. Ο ίδιος είναι επίσημα ντυμένος και χαμογελαστός, φορώντας κουστούμι και γραβάτα σε αντίθεση με την απλοϊκή ενδυμασία της μητέρας και του θείου του. Το χαμόγελο του μετανάστη σε αντιδιαστολή με τα συνοφρυωμένα πρόσωπα των συγγενών του θα μπορούσε να δεχτεί και μια άλλη ερμηνεία. Ίσως με τον τρόπο αυτό να υποδηλώνεται και μια μεγαλύτερη εξοικείωση του μετανάστη με το φωτογραφικό φακό. Γνωρίζει ότι πρέπει να χαμογελάσει και η στάση του κορμιού του είναι περισσότερο «χαλαρή». Αντίθετα τα άλλα δύο εικονιζόμενα πρόσωπα φαίνεται να έχουν «στηθεί» μπροστά από το φακό, όπως μαρτυρεί η άκαμπτη στάση του σώματος τους και η έκφραση του προσώπου τους. Ωστόσο η φωτογραφία παρά τις αντιθέσεις, εξυπηρετεί την ανάγκη αποκατάστασης της οικογενειακής οικειότητας και «μνημειοποιεί» μια στιγμή οικογενειακής ενότητας.

Σε ανάλογο κλίμα οικογενειακής αρμονίας έχει τραβηχτεί και η επόμενη φωτογραφία¹⁵⁹ που απεικονίζει τον Nick Pappas με άλλους άνδρες που ανήκουν στο οικογενειακό του περιβάλλον. Στην φωτογραφία αυτή όλοι οι άνδρες είναι ντυμένοι επίσημα, ενώ μοναδική ίσως «παραφωνία» είναι ο πιο ηλικιωμένος θείος του Nick Pappas, ο Νικόλαος Μαυρομιχάλης ο οποίος φοράει την παραδοσιακή ενδυμασία των φουστανελάδων.¹⁶⁰ Και αυτή η φωτογραφία είναι τραβηγμένη στο πατρικό σπίτι της οικογένειας Παπαμιχαλοπούλου και είναι μια φωτογραφία «γενεών», καθώς απεικονίζονται εκπρόσωποι πολλών γενεών της οικογένειας. Η φωτογραφία αυτή, όπως και η προηγούμενη ανήκαν στο οικογενειακό άλμπουμ του Nick Pappas.

Στην φωτογραφία της αναχώρησης¹⁶¹ ολόκληρης οικογένειας στο λιμάνι του Πειραιά, οι μετανάστες φορούν ρούχα πιο περιποιημένα σε σχέση με τους ντόπιους. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν τα ρούχα του

¹⁵⁷ Φωτογραφία (3) στο παράρτημα.

¹⁵⁸ Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο του οποίου διατίθεται και σειρά επιστολών.

¹⁵⁹ Φωτογραφία (4) στο παράρτημα.

¹⁶⁰ Ο Νικόλαος Μαυρομιχάλης φορούσε την παραδοσιακή φουστανελά καθημερινά και μέχρι το τέλος της ζωής του στα μέσα της δεκαετίας του 1970.

¹⁶¹ Φωτογραφία (5) στο παράρτημα.

μικρού κοριτσιού (Ελένη Δούνια, ζει ακόμα στην Αμερική, όπως και τα περισσότερα πρόσωπα της φωτογραφίας). Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για φτωχή οικογένεια, η μικρή φορά «καλά ρούχα», παλτό σύμφωνα με τη μόδα της εποχής, καπέλο, σοσόνια και λουστρίνια. Οι λίγο μεγαλύτερες αδερφές της κρατούν ακόμα και δερμάτινη τσάντα, μια τάση μόδας ανύπαρκτη στο χωριό. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια σκηνή «τραυματική» για την ιστορία, καθώς απεικονίζεται αποχωρισμός των μελών της, χαρακτηριστικό είναι ότι η οικογένεια παρουσιάζεται ενωμένη και χαμογελαστή.¹⁶²

Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στην φωτογραφία της αναχώρησης της «νύφης δια φωτογραφίας»,¹⁶³ επίσης στο λιμάνι του Πειραιά. Το κομψό ταγίερ, η μοντέρνα τσάντα ακόμα και τα δερμάτινα γάντια και η κόμμωση, υποδηλώνουν το αναμενόμενο αναβαθμισμένο βιοτικό επίπεδο που η νύφη θα συναντήσει στη νέα της ζωή στις ΗΠΑ. Πρόκειται για μια γυναίκα που μεταναστεύει με σκοπό να αλλάξει τη θέση της, καθώς στην Ελλάδα θεωρείται «μεγαλοκοπέλα», έχει δηλαδή υπερβεί τα τριάντα χρόνια και εξακολουθεί να είναι ανύπαντρη. Η μετανάστευση είναι για αυτήν μια λύση ιδανική και η φωτογραφία αυτή είναι ίσως η μοναδική που στέλνει στους συγγενείς της στην Ελλάδα.

Στις οικογενειακές φωτογραφίες της Τασίας προς τους συγγενείς της στην Ελλάδα, το «εγώ» είναι σαφώς διακριτό από το «εμείς» ή και το «εσείς» στην Ελλάδα, και «εμείς στην Αμερική».¹⁶⁴ Τα ρούχα, οι δραστηριότητες, οι αγγλικές λέξεις, τα αντικείμενα προβάλλουν τη διαφορετική θέση, ζωή, οικονομική κατάσταση, υλική αφθονία που χαρακτηρίζουν το «εγώ» της συγκεκριμένης μετανάστριας. Ενδιαφέρον είναι πως η Τασία είχε παντρευτεί τον αδερφό του παραλήπτη των φωτογραφιών. Καθώς δεν είχε έρθει ποτέ στην Ελλάδα, από όπου μετανάστευσε το 1916, δεν είχε γνωρίσει ποτέ την οικογένεια του κουνιάδου της, αλλά παρόλα αυτά είχε αναλάβει αποκλειστικά την τακτική αλληλογραφία με την συγγενική οικογένεια. Παρά τις προσπάθειες να φανεί η υλική ευημερία της οικογένειας και η διαφοροποίηση τους από τη ζωή στην Ελλάδα, ωστόσο γίνονται παράλληλα προσπάθειες να τονιστεί η «ελληνικότητα», όπως την προσλαμβάνει η αποστολέας των φωτογραφιών. Φωτογραφίζονται «όλλοι Έλληνες» σε «ελληνικές» εκδηλώσεις στις οποίες συμμετέχει η οικογένεια της Τασίας.

Η φωτογραφία της επετείου του γάμου,¹⁶⁵ δηλώνει τη διάκριση του «εγώ», εκτός από τα εξωτερικά της χαρακτηριστικά (περιγραφή των ρούχων, του χώρου κ.α.) και με το ίδιο το γεγονός που απεικονίζεται. Δύο ηλικιωμένοι άνθρωποι γιορτάζουν με αμερικάνικη εθιμοτυπία την επέτειο των 50 χρόνων γάμου. Είναι μια εκδήλωση, που στην Ελλάδα δεν ήταν τόσο διαδεδομένη. Το ζευγάρι των μεταναστών έχει αποδεχτεί αυτό το «έθιμο» που συνάντησε στη χώρα παραμονής του, και φαίνεται να το θεωρεί απόλυτα συνηθισμένο και στην Ελλάδα που άφησε πίσω.

¹⁶² Παρατηρεί κανείς τις θερμές χειραψίες και γενικότερα της εκδηλώσεις οικειότητας ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

¹⁶³ Φωτογραφία (6) στο παράρτημα.

¹⁶⁴ Φωτογραφίες (7), (8), (9) και (10) αντίστοιχα στο παράρτημα.

¹⁶⁵ Φωτογραφία (11) στο παράρτημα.

Μια άλλη διάσταση του ρόλου των φωτογραφιών στην οποία εμπλέκεται και το δημόσιο πεδίο είναι οι δύο φωτογραφίες Κρεμασσιωτών στο βιβλίο του 1918, ανάμεσα σε πλήθος άλλων Ελλήνων μεταναστών στην Καλιφόρνια, πολλοί από τους οποίους κατάγονται από τα γειτονικά χωριά.¹⁶⁶ Στην πρώτη φωτογραφία της οικογένειας Δημητρίου Λεγάκη η πόζα είναι επιβλητική και τα πρόσωπα ντυμένα με ακριβές και φροντισμένες στολές. Τα κορίτσια με φόρεμα εποχής και τεράστιο φιόγκο στα μαλλιά ενώ το μικρό αγόρι είναι ντυμένο ναύτης. Ο πατέρας φορά κοστούμι με γραβάτα και η σύζυγος ακριβά ρούχα και κόσμημα. Το συνοδευτικό κείμενο ενημερώνει πως μετανάστευσαν το 1903 και ο σύζυγος διατηρεί «Ζαχαροπλαστείον κείμενον εις τον ανατολικόν αριθμόν 46 της οδού Κολοράδο».

Στην επόμενη φωτογραφία απεικονίζεται το ζευγάρι Γ. Λεγάκης. Είναι αυτοί που διαφύλαξαν το βιβλίο και το μετέφεραν στην Ελλάδα όπου μετακόμισαν μόνιμα στα γεράματα τους. Το διατηρούσαν διότι είχε φωτογραφία τους. Παρατηρεί κανείς πως και πάλι η εμφάνιση μαρτυρά μια καλή οικονομική κατάσταση και έναν διαφορετικό τρόπο ζωής στην Αμερική. Ο λόγος για τον οποίο τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες αυτές εντάσσεται και πάλι στα πλαίσια ενός οικογενειακού, αλλά και εθνικού δικτύου, του οποίου τα σύνορα δεν σταματούν στην Ελλάδα, αλλά επεκτείνονται ως τις ΗΠΑ. Τα υποκείμενα εδώ, πιο επίσημα ντυμένα και στημένα μπροστά στο φακό, προσπαθούν αφενός να τονίσουν την υλική ευημερία αλλά ταυτόχρονα και την αξιέπραστη «ελληνικότητα» τους.

Στις φωτογραφίες που αναλύθηκαν, τα υποκείμενα, δηλαδή οι μετανάστες προσπάθησαν «μιλήσουν» για τους ίδιους. Τόνισαν τη διαφορετική τους εμφάνιση, ζωή, οικονομική κατάσταση, σε τελική ανάλυση, το διαφορετικό τους «εγώ» σε σχέση με το «εμείς». Η υποδηλούμενη αυτή διαφοροποίηση δεν είναι πάντοτε συνειδητή από την πλευρά των μεταναστών, ούτε και επιδιωκόμενη. Εξάλλου οι φωτογραφίες αυτές, παράλληλα με την ανάδυση της υποκειμενικότητας, υπαγορεύουν και μια συνέχεια. Στέλνοντας μια φωτογραφία υποδηλώνεται μια «παρουσία» μια συμμετοχή στην διασκορπισμένη οικογένεια. Το διαφοροποιημένο «εγώ» διεκδικεί τη θέση του στο διευρυμένο, οικογενειακό ή εθνικό «εμείς».

Για το λόγο αυτό η οικογένεια κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στις φωτογραφίες αυτές, είτε πρόκειται για την οικογένεια που «γνωρίζεται» μέσω φωτογραφιών, είτε για την οικογένεια σε «επανένωση». Η οικογενειακή φωτογραφία είναι ένας κινητήριος μοχλός της μνήμης. Μια φωτογραφία που στολίζει το σαλόνι της οικογένειας στην Ελλάδα ή στην Αμερική, από τους συγγενείς που βρίσκονται «μακριά» είναι μια μνήμη, μια σύντομη διήγηση της ιστορίας της οικογένειας αυτής. Τα πρόσωπα «θυμούνται» άλλα πρόσωπα μέσω των φωτογραφιών, και παράλληλα τα πρόσωπα «γνωρίζουν» συγγενικά πρόσωπα ή βλέπουν το πέρασμα του χρόνου πάνω στα πρόσωπα του οικογενειακού τους περιβάλλοντος, μέσω της φωτογραφίας. Όπως αναφέρει ο Π.Παπαμιχαλόπουλος στο γιο του Nick¹⁶⁷: «γράφis να φωτογραφιστούμε όλοι εδό δεν έχομε φωτογράφον αν

¹⁶⁶ Φωτογραφίες (12) και (13) αντίστοιχα.

¹⁶⁷ Γράμμα του Π.Παπαμιχαλόπουλου προς το γιο του Nick, Κρεμαστή την 11 Φεβρουαρίου 1920.

έλθι το καλοκέρρι θα φωτογραφιστούμε να σας στίλουμε φέnete μας απεθιμίσατε».

Ο φορέας του λόγου της απουσίας στην περίπτωση των φωτογραφιών είναι η γυναίκα. Ίσως πιο συναισθηματικά επηρεασμένες από το ρόλο και την αξία μιας οικογένειας, εκείνες παίρνουν την πρωτοβουλία να στείλουν φωτογραφίες στους συγγενείς τους, να πιστοποιήσουν την παρουσία τους στο οικογενειακό δίκτυο.

Η φωτογραφία είναι την ίδια στιγμή μια ψευδό-παρουσία και ένα τεκμήριο απουσίας. Οι φωτογραφίες-ειδικά αυτές που δείχνουν ανθρώπους, απόμακρα τοπία ή μακρινές πόλεις ενός χαμένου παρελθόντος-παραπέμπουν στην ονειροπόληση...Οι χρήσεις της φωτογραφίας εκφράζουν κάτι που την ίδια στιγμή είναι συναισθηματικό και έμμεσα μαγικό:είναι απόπειρες να επιχειρηθεί επαφή, να εγερθούν αξιώσεις σε μιαν άλλη πραγματικότητα.¹⁶⁸

B. Η αποτύπωση του «χώρου» μέσω της φωτογραφίας.

Άλλη μια σημαντική θεματική ενότητα που προκύπτει από το υλικό των φωτογραφιών είναι αυτή της δήλωσης του τόπου. Για τις περισσότερες φωτογραφίες ο τόπος είναι κοινός και πρόκειται για την Αμερική, ενώ μόνο τέσσερις από αυτές έχουν τραβηχτεί στην Ελλάδα.¹⁶⁹ Ο τρόπος με τον οποίο προβάλλεται το στοιχείο της τοπικότητας τις περισσότερες φορές είναι σαφής, άλλες φορές υπονοείται και μερικές φορές τονίζεται στο συνοδευτικό κείμενο που βρίσκεται στο πίσω μέρος κάποιων φωτογραφιών. Το στοιχείο της τοπικότητας ορίζει και μια ακόμη διάκριση ανάμεσα στο «εντός» και στο «εκτός». Επειδή τα υποκείμενα των φωτογραφιών είναι οι μετανάστες, το «εντός» ταυτίζεται με την Αμερική και το «εκτός» με την Ελλάδα.¹⁷⁰

Ο τόπος δεν είναι πάντοτε εμφανής στις φωτογραφίες που διατίθενται. Υπάρχουν όμως φωτογραφίες που αυτή η δήλωση γίνεται σαφής, όπως στην φωτογραφία¹⁷¹ που απεικονίζει την οικογένεια Στρατάκου στην είσοδο του σπιτιού τους. Η αρχιτεκτονική του σπιτιού ενημερώνει αυτόν που θα κοιτάξει τη φωτογραφία ότι ο χώρος που απεικονίζεται δεν είναι η Ελλάδα. Αντίθετα στις φωτογραφίες του Nick Pappas¹⁷² το αστικό τοπίο έχει εξαφανιστεί. Η καλλιεργημένη αυλή που διακρίνεται στο φόντο των φωτογραφιών αυτών απέχει αρκετά από το

¹⁶⁸ Suzan Sontag, *Περί Φωτογραφίας*, Εκδόσεις του περιοδικού ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ, 1997, 26-27.

¹⁶⁹ Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς πως δύο από τις φωτογραφίες που έχουν τραβηχτεί σε ελληνικό έδαφος, απεικονίζουν ένα χώρο μετάβασης. Είναι το λιμάνι του Πειραιά, το οποίο φαίνεται να είναι το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στο «εντός» και στο «εκτός».

¹⁷⁰ Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι πολλές φορές οι όροι Ελλάδα και Αμερική λειτουργούν γενικευτικά. Για τους μετανάστες συχνά, αν όχι πάντα, το χωριό τους, δηλ. η Κρεμαστή ταυτίζεται με την Ελλάδα, και αντίστοιχα η πόλη ή ακόμα και η συνοικία που μένουν στην Αμερική ταυτίζονται με την Αμερική γενικά. Μπορεί τα πρόσωπα αυτά να γνωρίζουν μόνο το Long Island και να μην έχουν ποτέ ταξιδέψει έξω από αυτό. Όμως για αυτούς, αλλά και για τους ντόπιους Έλληνες, το Long Island, ή η συγκεκριμένη γειτονιά π.χ. του West Hempstead προσλαμβάνονται ως «Αμερική» γενικά.

¹⁷¹ Φωτογραφία (2) στο παράρτημα.

¹⁷² Φωτογραφίες (3) και (4) στο παράρτημα.

ψηλοτάβανο σπίτι της Αμερικάνικης πολιτείας που βρίσκεται κολλημένο στο γειτονικό σπίτι και δεν διαθέτει καν αυλή.

Η απεικόνιση του τόπου είναι ιδιαίτερα έντονη και στις φωτογραφίες που στέλνει η Τασία Στρατάκου προς τους συγγενείς της στην Ελλάδα. Στην φωτογραφία των κοριτσιών της Ελληνικής Νεολαίας του Τέξας η αποστολέας πληροφορεί. «εδώ είναι η Πέγκη σε ένα εθνικό πρόγραμμα με τον πάτερ και την πρεσβιτεραν και την Νεολέαν της Πολιτίας όλλοι Έλληνες.» Στην φωτογραφία μπροστά από τα αυτοκίνητα επεξηγεί «εδώ είχαμε πάει εκδρομή για την πρώτη Μαΐου και αυτός όπου είναι μαζί μας είναι ο Κύριος Ρουμελιωτάκος θα βαπτίση και την Παναγιώτα μας στις 6 Ιουνίου.» Ο τόπος δηλώνεται έμμεσα, είτε από την εικόνα είτε από τα λεγόμενα της Τασίας.

Προχωρώντας στο βιβλίο των μεταναστών η τοπικότητα είναι τονισμένη σε μεγαλύτερη βαθμό, τόσο αυτή στην Αμερική όσο και στην Ελλάδα. Δίνεται έμφαση στον συγκεκριμένο τόπο καταγωγής, και αναφέρεται ακόμα και το όνομα του χωριού στην Ελλάδα.¹⁷³ Η διάκριση σε κεφάλαια γίνεται βάσει του τόπου διαμονής των εικονιζόμενων, και η Αμερική γενικότερα προβάλλεται ως «εντός». Πιο συγκεκριμένα στην πρώτη φωτογραφία διαβάζουμε τα εξής : «μετηνάστευσεν εν Αμερική εις τας 19 Ιουνίου 1903 ελθών κατ'ευθείαν ενταύθα (Pasadena California) όπου και διαμένει έκτοτε. Εις τας 10 Σεπτεμβρίου ενυμφεύθη εις Λος Άντζελες την εκ του χωρίου Κρεμαστή καταγόμενην Αικ. Ν. Γκιουζέλη, μετά της οποίας απέκτησε τρία τέκνα γεννηθέντα ενταύθα».

Στην δεύτερη φωτογραφία που ανήκει στους κατόχους του συγκεκριμένου βιβλίου, το συνοδευτικό κείμενο αναφέρει τα εξής: «Διατηρούντες Ζαχαροπλαστείον, κείμενον εις τον νότιον αριθ.41 της οδού Καλιφορνίας. Κατάγεται από το χωρίον Κρεμαστή της Επιδαύρου Λιμηράς ενυμφεύθη δε εις τον Άγιον Παύλον της Μινεζότας την συγχωριανήν του Σταμάταν Π. Κουλούρη εις τας 18 Ιουνίου 1911.» Η λέξη «ενταύθα» που χρησιμοποιείται αρκετά στα κείμενα που συνοδεύουν τις φωτογραφίες, φανερώνει την πρόσληψη της Αμερικής ως «εντός».¹⁷⁴

Από τα παραπάνω διαπιστώνει κανείς πως το τοπικό στοιχείο εμφανίζεται με αρκετή συχνότητα στις φωτογραφίες των μεταναστών. Είναι κατά κάποιο τρόπο η πιστοποίηση της απουσίας τους από την γενέτειρα και η παρουσία τους σε έναν άλλο τόπο. Είναι η απόδειξη και η τεκμηρίωση της νέας τους ζωής και δράσης στη Νέα Γη. «Η φωτογραφία αποτελεί ακαταμάχητη απόδειξη ότι κάτι δεδομένο συνέβη...πάντοτε βγαίνει το συμπέρασμα πως κάτι υπάρχει και η ύπαρξή του μοιάζει με αυτό που απεικονίζεται»¹⁷⁵

¹⁷³ Επειδή το βιβλίο είναι αρκετά παλιό είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως πολλά από τα ονόματα των χωριών αναφέρονται με διαφορετικές ονομασίες από αυτές που γνωρίζουμε σήμερα, κάποια μάλιστα διατηρούν τούρκικα τοπωνύμια (όπως το Λουλέν Βουργάν στη Θράκη), ενώ ανάμεσα στα ελληνικά χωριά αναφέρονται και τα χωριά των παραλίων της Μικράς Ασίας, όπως η Σμύρνη ή οι Κυδωνιές.

¹⁷⁴ Από το βιβλίο «Οι Έλληνες εν Καλιφόρνια» του 1918.

¹⁷⁵ Suzan Sontag, *Περί Φωτογραφίας*, Εκδόσεις του περιοδικού ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ, 1997, σ.17

Γ. Συμπεράσματα.

Η φωτογραφία όπως έχει ήδη αναφερθεί εξιστορεί το παρελθόν μιας οικογένειας, η οποία έχει πάψει να είναι συγκεντρωμένη σε ένα τόπο, αλλά βρίσκεται διασκορπισμένη ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Αμερική. Στα πλαίσια αυτά είναι δυνατό να κατανοήσει κανείς πως η χρήση της φωτογραφίας έρχεται για να αναιρέσει μια απουσία, αυτή του μέλους ή των μελών της οικογένειας που βρίσκονται μακριά. Έρχεται να καλύψει το κενό και να γεφυρώσει το ρήγμα που χωρίζει τα μέλη της οικογένειας τουλάχιστον σε επίπεδο τοπικό.

Σε μια από τις επιστολές του Δημητρίου Τζάκα, αναφέρεται το εξής: « Πολλές φορές τα μικρότερα παιδιά δε γνωρίζουν πατέρα και οι γυναίκες ξεχνούν την όψιν του ανδρός τους εκτός και αν υπάρχει καμιά φωτογραφία σε κορνίζα για να τον βλέπουν». Μάλιστα με αρκετά κωμικό τρόπο αναφέρεται στην επιστροφή ενός μετανάστη στο σπίτι του μετά από πολλά χρόνια, όπου η γυναίκα του διαμαρτύρεται λέγοντας του ότι έχει γεράσει πολύ περισσότερο από όσο φαίνεται σε κάποια φωτογραφία που είχε στείλει στο σπίτι. Αντίστοιχα στις φωτογραφίες που έχουν ήδη αναλυθεί τα μέλη των οικογενειών γνωρίζονται μόνο μέσω των φωτογραφιών, όπως στο παράδειγμα της Τασίας Στρατάκου και των παιδιών της που αλληλογραφούν με τους εξ αγχιστείας συγγενείς τους που δεν έχουν συναντήσει ποτέ.¹⁷⁶

Μέσω των φωτογραφιών κάθε οικογένεια κατασκευάζει ένα πορτρέτο χρονικό του εαυτού της, μια φορητή συλλογή εικόνων η οποία αποτελεί μάρτυρα της συνέχειας της. Ποιες δραστηριότητες φωτογραφίζονται δεν φαίνεται να έχει σημασία εφόσον οι φωτογραφίες τραβιούνται και περιβάλλονται με στοργή. Σαν στοιχειωμένα ίχνη οι φωτογραφίες προσφέρουν την απόδειξη της παρουσίας συγγενών οι οποίοι έχουν διασκορπιστεί. Το άλμπουμ φωτογραφιών μιας οικογένειας αφορά συνήθως την ευρύτερη οικογένεια-και συχνά είναι ό,τι έχει απομείνει από αυτήν.¹⁷⁷

Επομένως η φωτογραφία συχνά αναιρεί τις κατηγοριοποιήσεις σε «εγώ» και «εμείς» καθώς και σε «εντός» και σε «εκτός». Στα πλαίσια αυτά καταφέρνει να διατηρήσει το μοντέλο της ενωμένης και αιώνιας οικογένειας, που δεν απειλείται από την απόσταση και την διαφοροποίηση. Τα πρόσωπα είναι πάντοτε «εδώ» με ξεφτισμένες όψεις σε επιβλητικές κορνίζες, που προσπαθούν να πείσουν ότι η ενότητα και η σύμπνοια της οικογένειας είναι υπαρκτή και αδιάβλητη. Τα σύνορα που χαράσσουν το «εγώ»/ «εμείς» και το «εντός»/ «εκτός» είναι δυνατό να ξεπεραστούν για χάρη της νέας «δι-εθνικής» οικογένειας.

¹⁷⁶ Αξίζει να αναφερθεί εδώ πως στα χωριά κυκλοφορούσαν πλανόδιοι φωτογράφοι που ειδικεύονταν στην «συγκόλληση» μεμονωμένων φωτογραφιών. Ήταν μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη πρακτική. Έτσι μέσα στην ίδια φωτογραφία εμφανίζονταν όλα τα μέλη της οικογένειας, μετανάστες, πεθαμένοι παππούδες, μωρά που δεν γνώρισαν ποτέ ούτε τους μετανάστες ούτε τους προ-παππούδες τους. Οι φωτογραφίες αυτές στέλνονταν και στους μετανάστες για να έχουν απεικόνιση «όλης της οικογένειας». Μια τέτοια βρίσκεται και στο κεντρικό δωμάτιο του πατρικού σπιτιού του πατέρα μου, όπου «συναντώνται φωτογραφικά» τέσσερις γενιές και ανάμεσα τους βέβαια όλα τα ξενιτεμένα αδέρφια και παιδιά, σε Αμερική και Αυστραλία.

¹⁷⁷ Suzan Sontag, *Περί Φωτογραφίας*, Εκδόσεις του περιοδικού ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ, 1997, σ. 20.

Αναμφίβολα λοιπόν, η φωτογραφία συνδέεται άμεσα με τη μνήμη και τους μηχανισμούς της. Όπως έχει ήδη αναφερθεί η μνήμη είναι ο λόγος που «τραβιούνται» οι συγκεκριμένες φωτογραφίες, αλλά και γενικά όλες οι οικογενειακές φωτογραφίες. Τα υποκείμενα θέλουν να θυμούνται τα πρόσωπα και τους τόπους που άφησαν πίσω τους πριν ακολουθήσουν το δρόμο της μετανάστευσης. Όταν φτάνουν πια στις ΗΠΑ η φωτογραφία αποκτά ένα επιπρόσθετο ρόλο. Βρίσκεται σε κεντρικά σημεία του σπιτιού μεταναστών και συγγενών τους στην Ελλάδα για να «υπενθυμίζει» παρουσίες-απουσίες, και ταυτόχρονα υποχρεώσεις, γεγονότα. Συμμετέχει λοιπόν η φωτογραφία τόσο στην παραγωγή όσο και στη διατήρηση της οικογενειακής συλλογικής μνήμης.

Όπως ειπώθηκε και αρχικά, η φωτογραφία επιτελεί έναν πολύ σημαντικό ρόλο για την ύπαρξη και την ιστορία μιας οικογένειας. Μια σημαντική πτυχή της χρήσης και της αξίας μιας φωτογραφίας είναι η παραγωγή και η διατήρηση της μνήμης. Οι οικογενειακές φωτογραφίες συνδέονται άμεσα με τη μνήμη, μιλούν για ιστορίες του παρελθόντος μοιρασμένες από μια ομάδα ανθρώπων, που τη στιγμή του μοιράσματος παράγουν τον εαυτό τους ως οικογένεια. Οι μνήμες που υπόσχονται οι φωτογραφίες έχουν δύο χαρακτηριστικά, την χαρά και την έλλειψη επιλόγου. Υπάρχει αρχή και μέση, αλλά ποτέ τέλος σε μια οικογενειακή ιστορία-φωτογραφία.¹⁷⁸

Οι περισσότερες από τις φωτογραφίες που αναλύθηκαν παραπάνω βρίσκονταν σε κορνίζες και διακοσμούσαν τα σαλόνια των σπιτιών, ή ακόμα και το εικονοστάσι μιας οικογένειας γιατί θεωρούσαν οι κάτοχοι τους πως με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν στην προστασία των εικονιζόμενων προσώπων από το Θείο. Άλλες πάλι εντοπίστηκαν σε οικογενειακά άλμπουμ των οποίων η αξία είναι επίσης μεγάλη. Το πώς παρατίθενται οι φωτογραφίες μας ενημερώνει για το ποια ιστορία θέλουν να διηγηθούν αυτοί που δημιούργησαν το άλμπουμ για τη συγκεκριμένη οικογένεια. Το οικογενειακό άλμπουμ είναι κομμάτι της πολιτισμικής παραγωγής μιας οικογένειας και εγγράφεται μέσα στην κουλτούρα της οικογένειας αυτής.¹⁷⁹

Επιχειρώντας μια σύνδεση με τα προηγούμενα, επιλογικά συμπεραίνουμε πως η φωτογραφία είναι ένας από τους άξονες μνήμης όπου είναι δυνατό να συγκεραστούν η ανάδυση από τη μια, της υποκειμενικότητας ως διαφορετικής από το «εμείς» που προσλαμβάνει οικογενειακές αλλά και εθνικές προεκτάσεις, και οι έννοιες του «εντός» και του «εκτός» από την άλλη. Έτσι προκύπτει μια κοινή μνήμη που συμβάλλει στην επιβίωση του οικογενειακού μοντέλου με διευρυμένο περιεχόμενο, το οποίο συχνά προσλαμβάνει δι-εθνιστική χροιά. Ίσως αυτό να είναι και η «μυθολογία» της οικογένειας...

Το οικογενειακό βλέμμα προκύπτει μέσα από τη φωτογραφία. Η ψευδαίσθηση ότι οι φωτογραφίες καταγράφουν μια προϋπάρχουσα εξωτερική πραγματικότητα, το γεγονός ότι οι φωτογραφίες «παγώνουν» συγκεκριμένες στιγμές του χρόνου, και το παράδοξο που προκύπτει από το απόν περιεχόμενο της

¹⁷⁸ Annette Kuhn, *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*, Verso London-New York, p.19

¹⁷⁹ Annette Kuhn, *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*, Verso London-New York, p. 17

ακίνητης φωτογραφίας, όλα αυτά συμβάλλουν στο να διατηρηθεί η μυθολογία της οικογένειας, ως σταθερής και ενωμένης, στατικής και μονολιθικής.¹⁸⁰

4. Καρτ-ποστάλ : υποκειμενικότητα και χώρος.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία ανάμεσα στο γράμμα και στη φωτογραφία αποτελεί η καρτ-ποστάλ.¹⁸¹ Στο υλικό εντάσσονται τρεις καρτ-ποστάλ που έχουν σταλεί από μετανάστες στην Αμερική προς τα συγγενικά τους ή φιλικά πρόσωπα στην Ελλάδα. Η πρώτη κάρτα¹⁸² έφτασε στην Ελλάδα αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μετανάστρια ονομάζεται Κατίνα και στέλνει την κάρτα στον ξάδερφο της Λάμπρο Στρατάκο, αμέσως μόλις φτάνει για πρώτη φορά στο λιμάνι της Νέας Υόρκης ως μετανάστρια. Η καρτ-ποστάλ απεικονίζει κάποιο ξενοδοχείο που βρίσκεται στο Broadway και συνοδεύεται από κείμενο που αναφέρει τα εξής:

«Αγαπητέ Λάμπρο, σε χαιρετώ πόσο παράξενο θα σου φαίνεται να κρατάς στο χέρι σου κάρτα μου από τη Νέα Υόρκη και όμως είναι αλήθεια ότι είμαστε τόσο μακριά από την Ελλάδα. Επειδή είμαι ακόμη από τις τις τόσες νέες εντυπώσεις ζαλισμένη ξέρεις τι είναι να να γυρίζεις στην 5^η λεωφόρο, αρκούμαι λοιπόν να γράψω στη μαμά προς το παρόν και μπορείς να της της ζητήσεις το γράμμα μου να το διαβάσεις αργότερα που θα ησυχάσω θα σου γράψω εκτενώς. Σε φιλώ. Κατίνα»

Η επόμενη καρτ-ποστάλ¹⁸³ έχει σταλεί επίσης μετά τον πόλεμο από την Ευαγγελία Τσουκάτου προς φιλικό της πρόσωπο. Η αποστολέας είχε γεννηθεί στην Αμερική από γονείς μετανάστες και είχε έρθει λίγο πριν τον πόλεμο στην Ελλάδα για να γνωρίσει τους συγγενείς της. Με το ξέσπασμα του πολέμου ωστόσο, ήταν αδύνατον να αναχωρήσει για την Αμερική και έτσι έμεινε αποκλεισμένη στην Ελλάδα. Αυτή η κάρτα είναι η πρώτη που στέλνει στην Ελλάδα από αμερικάνικο έδαφος. Απεικονίζει το άγαλμα της Ελευθερίας, σύμβολο της πόλης της Νέας Υόρκης, κατά το ηλιοβασίλεμα. Στο συνοδευτικό κείμενο αναφέρονται τα εξής:

«Εν Ν.Υ 29/3/46, Αγαπητέ Λάμπρο, σου στέλνω χαιρετίσματα από την γενέτειράν γην εις προσωρινήν διαμονήν μου. Λάμπρο εδώ το χρήμα βγαίνει εύκολα δουλειές υπάρχουν πολλές. Η Νέα Υόρκη όνειρο αξίζει να την ιδή κανένας έστω και μιαν φοράν. Σε χαιρετώ. Ευαγγελία Τσουκάτου».

Η τελευταία καρτ-ποστάλ έχει σταλεί από το Yorktown της Virginia από την οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου-Ματθαίου προς τους συγγενείς τους στην Ελλάδα. Η κάρτα απεικονίζει ένα εστιατόριο που ανήκει στην οικογένεια Ματθαίου και ονομάζεται «Nick's Seafood

¹⁸⁰ Marianne Hirsch, *Reframing the Family Romance, Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Harvard University Press, 1997, p. 51.

¹⁸¹ Ακριβώς επειδή τα στοιχεία που θα αναλυθούν κινούνται στα ίδια πλαίσια με τα όσα έχουν ήδη αναφερθεί για την επιστολογραφία και για τη φωτογραφία, η αναφορά στις καρτ-ποστάλ θα είναι συνοπτική και περιορισμένη.

¹⁸² Καρτ-ποστάλ (14) στο παράρτημα.

¹⁸³ Καρτ-ποστάλ (15) στο παράρτημα.

Pavilion». Το εστιατόριο φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δημοφιλές καθώς στο πίσω μέρος της καρτ-ποστάλ είναι τυπωμένα τα εξής σχόλια: «World's famous Seafood House Facing the Historic York River. Visited Yearly by Thousands of People from All Over the World. Noted for its UNIQUE SALAD. No connection with Any Other Restaurant». Η Μαριγώ Παπαμιχαλοπούλου-Ματθαίου ιδιοκτήτρια του εστιατορίου στέλνει την καρτ-ποστάλ προς τους συγγενείς της στην Ελλάδα ύστερα από επίσκεψη στο εστιατόριο της, του προέδρου των ΗΠΑ Ronald Reagan.¹⁸⁴

Στις καρτ-ποστάλ που περιγράφηκαν παραπάνω, εντοπίζονται κάποια σημεία που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κοινά με τις προηγούμενες αναλυτικές κατηγορίες. (επιστολές και φωτογραφία) Σημαντική είναι η ανάδυση της υποκειμενικότητας του μετανάστη, ο οποίος στις δύο πρώτες καρτ-ποστάλ αρχίζει να συνειδητοποιεί την απόσταση που τον χωρίζει από την Ελλάδα και τα συγγενικά του πρόσωπα και άρα αρχίζει πλέον να διαπιστώνει το κατά μια έννοια διαφοροποιημένο του «εγώ» σε σχέση με το «εμείς» της οικογένειας ή της «πατρίδας» ευρύτερα. Επίσης κοινή διαπίστωση είναι και ο χρόνος της καρτ-ποστάλ που εκφράζει ένα ιδιαίτερο γεγονός για τη ζωή του μετανάστη. (πρώτη άφιξη στη Νέα Υόρκη, επαναπατρισμός, επίσκεψη προέδρου ΗΠΑ.)

Όσοι αυτό που κάνει έντονη την «παρουσία» του στις καρτ-ποστάλ είναι η έννοια του χώρου. Εξάλλου η εικόνα που παρουσιάζει - και κατά δεύτερο λόγο το συνοδευτικό κείμενο- έρχεται να δηλώσει τον τόπο, να τον περιγράψει και να προσφέρει μια αντίληψη του χώρου αυτού στα υποκείμενα που βρίσκονται μακριά. Ο χώρος που απεικονίζουν και οι τρεις καρτ-ποστάλ είναι πιστοποίηση της απόστασης, της απουσίας των μελών της οικογένειας. Ο χώρος και στις τρεις περιπτώσεις είναι οι ΗΠΑ. Η επιλογή της αναπαριστάμενης εικόνας εκφράζει θα έλεγε κανείς, την επιθυμία των υποκειμένων που στέλνουν τις κάρτες στην Ελλάδα, να παρουσιάσουν στον Έλληνα συγγενή τους, αυτό που εκείνοι βλέπουν (και «ζαλίζονται από τις εντυπώσεις») ενώ εκείνος δεν μπορεί να δει.

Η πρώτη καρτ-ποστάλ απεικονίζει το ξενοδοχείο Aberdeen και ο τόπος είναι συγκεκριμένος. «17-19-21 West 32nd Street New York just off Fifth Avenue». Αυτό που προκαλεί εντύπωση στην αποστολέα και επιλέγει τη συγκεκριμένη εικόνα είναι προφανώς η διαφορετικότητα του τοπίου σε σχέση με αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί οικείο και γνωστό στην μεταπολεμική Ελλάδα. Το ξενοδοχείο είναι ουρανοξύστης και παράλληλα διαθέτει παροχές που εντυπωσιάζουν τον μετανάστη που μόλις έχει φτάσει. Οι μικρές εικόνες της καρτ-ποστάλ αναφέρουν: «coffee shop, cafe bar, bed room, lobby». Ίσως αυτή η διαφορά της αμερικάνικης μεγαλούπολης σε σχέση με την ελληνική επαρχία, η «ασύλληπτη εμπειρία του να γυρίζεις την 5^η λεωφόρο», κάνουν την

¹⁸⁴ Η ίδια αναφέρει πως από το εστιατόριο κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του έχουν περάσει όλοι οι εκάστοτε πρόεδροι των ΗΠΑ. Ιδιαίτερα σημαντική όμως θεωρεί την επίσκεψη του Reagan, που συνέπεσε με την ημέρα θανάτου του άνδρα της, γεγονός όμως που δεν την σταμάτησε από το να προσφέρει τις υπηρεσίες της στον πρόεδρο των ΗΠΑ. Αναφέρει μάλιστα πως ο ίδιος ο Reagan ενημερώθηκε για το γεγονός και την επαίνεσε για το κουράγιο της.

αποστολέα να συνειδητοποιεί πιο άμεσα πως «είναι αλήθεια πως είμαστε τόσο μακριά από την Ελλάδα».

Στην επόμενη καρτ-ποστάλ, απεικονίζεται το άγαλμα της Ελευθερίας, μια εικόνα σύμβολο της Νέας Υόρκης αλλά και της μεταναστευτικής εμπειρίας. Οι τυπωμένες πληροφορίες εξάλλου το αναφέρουν «this is a world famous symbol of liberty». Η αποστολέας χαρακτηρίζει τη Νέα Υόρκη ως όνειρο που αξίζει κάθε άνθρωπος να δει έστω και για μια φορά στη ζωή του. Για να κάνει ακόμα πιο προσφιλές το αμερικάνικο όνειρο που περιγράφει, αναφέρει ότι «βγαίνει εύκολα το χρήμα δουλειές υπάρχουν πολλές». Φαίνεται σαν να προσκαλεί τον αναγνώστη της καρτ-ποστάλ να δοκιμάσει και αυτός την τύχη του στη χώρα του ονείρου και των ευκαιριών. Χαρακτηριστικό ωστόσο είναι πως το υποκείμενο στην συγκεκριμένη καρτ-ποστάλ, αναφέρεται στον τόπο ως «γενέτειρα γη», κάτι που εκφράζει ότι ο χώρος δεν είναι άγνωστος αλλά αντίθετα οικείος και αγαπητός.

Στην τρίτη καρτ-ποστάλ απεικονίζεται το εστιατόριο που ανήκει στην οικογένεια Παπαμιχαλοπούλου. Ο τόπος γίνεται γνωστός και από την εικόνα και από τις τυπωμένες πληροφορίες στο πίσω μέρος της κάρτας, ενώ δεν υπάρχει συνοδευτικό κείμενο.¹⁸⁵ Το παράδοξο σε αυτήν την καρτ-ποστάλ είναι το επιλεγόμενο θέμα, δηλαδή ένα εστιατόριο. Ενδεχομένως η επιλογή αυτή-μαζί με την επιτυχημένη πορεία του εστιατορίου που προαναφέρθηκε- να κάνει την ιδιοκτήτρια-αποστολέα να αισθάνεται υπερήφανη, και να θέλει να μοιραστεί την περηφάνια της με τα μέλη της οικογένειας της στην Ελλάδα. Εξάλλου ο εικονιζόμενος τόπος αποτελεί ένα οικειοποιημένο κομμάτι της καθημερινότητας της μετανάστριας.

Από την σύντομη αναφορά που έγινε στις καρτ-ποστάλ, γίνεται κατανοητό πως και αυτές συνδέονται με τους μηχανισμούς της μνήμης. Οι καρτ-ποστάλ ως εικόνες ενδεχομένως να μην ξυπνούν μνήμες στα υποκείμενα-παραλήπτες. Ωστόσο η ιστορία πίσω από αυτές, η αναμονή τους, το κείμενο που τις συνοδεύει είναι αναπόσπαστο τμήμα ενός οικογενειακού «διαλόγου» που εκτυλίσσεται ανάμεσα σε δύο χώρες (Ελλάδα-Αμερική) και που για να υπάρξει χρειάζεται να ενεργοποιηθούν οι μηχανισμοί της μνήμης, αλλά και να ανανεωθεί το ίδιο το περιεχόμενο της ατομικής και της οικογενειακής μνήμης με το πέρασμα των χρόνων.

5. Μνήμη και φιλμ : το υλικό και η περιγραφή του.

Στο κεφάλαιο αυτό η ανάλυση θα στραφεί σε ένα άλλο μέσο παραγωγής της μνήμης που και αυτό στηρίζεται στην οπτικότητα, το φιλμ. Το φιλμ που θα αποτελέσει το υλικό αυτής της ενότητας είναι ένα σύνολο από ταινίες που τραβήχτηκαν με κινηματογραφική κάμερα το 1938.¹⁸⁶ Η ταινία ανήκει σε έναν μετανάστη από την Minnesota Minneapolis, που ταξίδεψε μαζί με τον πατέρα και τα ξαδέρφια του στην

¹⁸⁵ Το πιο πιθανό είναι πως η συγκεκριμένη καρτ-ποστάλ είχε σταλεί σε φάκελο ως συνοδευτική κάποιας επιστολής της Μαριγώς Παπαμιχαλοπούλου-Ματθαίου προς τους συγγενείς της στην Ελλάδα.

¹⁸⁶ Δ. Μπουσάλης, 1938 (φιλμ χωρίς τίτλο)

Ελλάδα το 1938 για να γνωρίσει την πατρική γη. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο κάτοχος των ταινιών στην εισαγωγή της ταινίας του, επιστρέφοντας στη Νέα Υόρκη, απευθύνθηκαν σε ειδικούς που «ένωσαν» το περιεχόμενο των εφτά κινηματογραφικών ταινιών, σε μία πιο επεξεργασμένη.

Η ταινία ανήκει στο Δημήτριο Μπουσάλη, όπως άλλωστε προλογίζει και ο ίδιος κατά την έναρξη. Στο σύντομο εισαγωγικό σημείωμα μας ενημερώνει για την ταυτότητα του, για το υλικό αλλά και για τις προθέσεις του. Ο αφηγητής λοιπόν βρίσκεται ως μετανάστης στην Μινεάπολη της Μινнесότα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «θα προσφέρω διήγημα για ταινίες που είχαμε βγάλει όταν ο πατέρας μου εγώ και τα ξαδέρφια μου ταξιδέψαμε στην Ελλάδα από το Μάρτιο ως τον Οκτώβρη του 1938». Τα αρσενικά μέλη της οικογένειας Μπουσάλη αποφασίζουν τον Μάρτιο του 1938 να επισκεφθούν την γενέτειρα, και ιδιαίτερα για τους νεότερους είναι μια ευκαιρία να γνωρίσουν την «πατρίδα.»

Το επικείμενο ταξίδι φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικό και για το λόγο αυτό ένας ξάδερφος του Δ. Μπουσάλη, ο Χρήστος αποφασίζει να αγοράσει μια κινηματογραφική μηχανή. Συγκεκριμένα αναφέρεται το εξής: «Ο Χρήστος ήθελε να φέρει πίσω ταινίες και αγόρασε κινηματογραφική μηχανή με 25 ταινίες. Ο ξάδερφος μου πήρε λίγες πληροφορίες για τη μηχανή από την εταιρία. Όταν επιστρέψαμε δεν ήταν στη σειρά και εμείς τις βάλαμε στη σειρά για να υπάρχει ιστορική μνήμη». Ο αφηγητής αναφέρει πως θεωρεί τις ταινίες αυτές ντοκουμέντο και θα τις προσφέρει σε όποιον από τα «μέρη μας» (ο ίδιος αναφέρεται στα Νιάτα που είναι το χωριό του πατέρα του, όμως δεν αποκλείει και τα γύρω χωριά της Λακωνίας, αφού η περιοδεία τους τα περιλαμβάνει) θέλει να δει τον τόπο όπως ήταν τότε...

Το ταξίδι ξεκινά από τη Μινεάπολη με πρώτο σταθμό την Νέα Υόρκη. Επισκέπτονται ένα προάστιο το οποίο ο αφηγητής ονομάζει «Παλμάρα» για να επισκεφτούν κάποιους συγγενείς τους εκεί. Η εικόνα της Νέας Υόρκης είναι χειμωνιάτικη. Χιονίζει και κάνει κρύο, δεν κυκλοφορούν παρά λιγοστοί άνθρωποι στο δρόμο, διακρίνονται σπίτια και μαγαζιά με φανταχτερές μαρκίζες και αρκετά αμερικάνικα αυτοκίνητα της εποχής. Με το τρένο φτάνουν στην πόλη της Νέας Υόρκης ενώ η κάμερα ακολουθεί το τοπίο της διαδρομής, τα χωριά έξω από τη Νέα Υόρκη, τα φορτωτικά πλοία κάρβουνου στο Hudson River. Μέσα στην πόλη «τραβάνε» τους επιβλητικούς ουρανοξύστες και τα μεγάλα μαγαζιά, που όπως μας ενημερώνει ο αφηγητής ήταν «πολύ σπουδαία τότε, όπως το Cotton Club.»

Φτάνοντας στο λιμάνι από όπου και θα αναχωρήσουν, διακρίνεται το υπερωκεάνιο Conte di Savoia. Υπάρχουν αρκετά πλάνα πάνω στο πλοίο με το προσωπικό αλλά και με άλλους μετανάστες που ταξιδεύουν προς την πατρίδα. Το πλοίο σταματά στις Αζόρες όπου οι ντόπιοι πλησιάζουν με μια μικρή βάρκα και πουλούν μαντήλια στους επιβάτες, τα οποία ανεβαίνουν στο πλοίο με δίχτυα. Διακρίνονται οι ακτές της Πορτογαλίας, του Γιβραλτάρ, και έπειτα της Γένοβας, όπου κάνουν στάση και κατεβαίνουν από το πλοίο. Η επόμενη στάση είναι η Νάπολη όπου και πάλι οι επιβάτες κατεβαίνουν και τριγυρίζουν στην πόλη.

Η Νάπολη ζει στη σκιά του φασισμού που επιβάλλει έντονα την παρουσία του σε κάθε γωνιά της πόλης. Μελανοχιτώνες στρατιώτες αναμειγνύονται στο πλήθος, παιδιά και έφηβοι παρελαύνουν κατά φάλαγγες και χαιρετούν φασιστικά, εικόνες, σύμβολα, σημαίες του φασισμού κυματίζουν στην πόλη. Ο αφηγητής επισκέπτεται με την συντροφιά του, τους χώρους που θεωρεί πιο «αρχαίους». Η κάμερα αιχμαλωτίζει μνημεία του παρελθόντος, «για να έχουμε να δείξουμε στην Αμερική τα παλιά πράγματα της Ευρώπης». Κατά την έξοδο από το λιμάνι «τραβά» τα υποβρύχια και τα πολεμικά πλοία του Μουσολίνι κρυφά, γιατί όπως αναφέρει ο ίδιος ο αφηγητής κάτι τέτοιο απαγορευόταν.

Το πλοίο φτάνει στον Πειραιά αλλά λόγω όγκου δεν μπορεί να μπει στο λιμάνι και έτσι οι επιβάτες αναγκάζονται να επιβιβαστούν σε μικρές βάρκες που τους οδηγούν στη στεριά. Στο λιμάνι η υποδοχή είναι θερμή. Μεραρχίες με μελανοχιτώνες στρατιώτες του Μεταξά, καθώς και διάφοροι κυβερνητικοί περιμένουν τους μετανάστες.¹⁸⁷ Ο Δημήτρης αναφέρει «μας περιμένανε να μας υποδεχτούνε γιατί ξέρανε πως πρωτοερχόμαστε στην Ελλάδα». Η κάμερα στέκεται για πολύ ώρα στα μπαούλα της οικογένειας Μπουσάλη, που όπως ενημερωνόμαστε «φέρνημε μπαούλα με ρούχα για να μοιράσουμε στο χωριό».

Η Αθήνα είναι ο πρώτος σταθμός του ταξιδιού σε ελληνικό έδαφος. Επισκέπτονται τους αρχαιολογικούς χώρους. Ενδιαφέρον είναι πως στην Αθήνα υπάρχουν παντού αστυνομικοί (κάτι αντίστοιχο με τη Νάπολη) και άμαξες με άλογα. Μετά από παραμονή λίγων ημερών ξεκινούν το ταξίδι προς τη Λακωνία και αρχικά επισκέπτονται την Μονεμβάσια. Ο αφηγητής που τραβά με κάθε λεπτομέρεια πλάνα του κάστρου αναφέρει διαρκώς τις καταστροφές που κάνανε οι Τούρκοι στα «αρχαία μας». Η κάμερα αιχμαλωτίζει τις εργασίες των αγροτών σε αποθήκες ελιάς και σύκων, το παζάρι, τα φορτωμένα ζώα και τους άντρες που κάθονται κατά αποκλειστικότητα στην πλατεία. Ο αφηγητής κάνει προσπάθειες να θυμηθεί τα ονόματα των προσώπων που παρελαύνουν από το φακό, αλλά όπως αναφέρει με παράπονο «έχουν περάσει χρόνια και έχω δυσκολία να θυμάμαι».

Επόμενος προορισμός είναι η Σπάρτη, όπου πηγαίνουν «γιατί εκεί έχει μαζευτεί όλος ο νομός για να υποδεχτούν τον Μεταξά». Η πόλη είναι σημαιοστολισμένη, οι φασιστικές νεολαίες της ΕΠΟΝ παρελαύνουν δίπλα στους στρατιώτες. Τεράστια πανό υψώνονται «Καλώς μας ήρθες δημιουργέ της Νέας Ελλάδας». Παρελαύνουν και οι εργατικοί και αγροτικοί συνεταιρισμοί με πανό υποστήριξης προς το καθεστώς. Η παρέα των μεταναστών φαίνεται να απολαμβάνει το εορταστικό κλίμα και τραβά για λίγο την εικόνα του δικτάτορα που εκφωνεί λόγο από ένα μπαλκόνι. Ακολουθεί επίσκεψη στο Μυστρά, όπου και πάλι ο σκοπός είναι να δείξουν στην Αμερική τα «αρχαία της Ελλάδας», ενώ για ακόμα μια φορά ο αφηγητής καταδικάζει την συμπεριφορά των Τούρκων καθώς ο πατέρας του τον έχει ενημερώσει για όλα τα «κακά που έκαναν οι Τούρκοι στην Ελλάδα».

¹⁸⁷ Δεν είναι γνωστό γιατί η ελληνική κυβέρνηση επιφύλασσε τόσο θερμή υποδοχή στους μετανάστες, ούτε ο αφηγητής κάνει κάποιο σχετικό σχόλιο που να επεξηγεί αυτήν την υποδοχή.

Για το Πάσχα παραμένουν στο χωριό τους. Ο πατέρας του Δημητρίου χορεύει σε δημόσιο χώρο, πρώτος μαζί με κάθε κοπέλα του χωριού. Είναι παρόντες και άλλοι μετανάστες που έχουν έρθει για το Πάσχα. Η φωνή του αφηγητή με παράπονο αναφέρει ότι «άμα τους κοιτάτε εσείς στην Ελλάδα θα ξέρετε ποίοι είναι που χορεύουν...εγώ...έχουν περάσει πενήντα χρόνια». Κάποια στιγμή η κάμερα στρέφεται προς έναν άντρα που διαφέρει από το πλήθος. Γελώντας ο αφηγητής πληροφορεί, «τούτος εδώ ήταν ένας ξένος και θυμάμαι που γελάγαμε μαζί του».¹⁸⁸ Ο πατέρας του αποφασίζει να πάνε στο χωριό του παππού, αλλά ο αφηγητής αναφέρει ότι δεν θυμάται «ούτε το όνομα του τόπου ούτε τίποτα». Συγκεκριμένα λέει τα εξής:

«Λυπούμαι που όταν ήταν ο πατέρας μου στη ζωή δεν του είπα να μου εξηγήσει που είμαστε για να ξέρω. Αφού είχαμε βγάλει τις φωτογραφίες έπρεπε να είχαμε γράψει αμέσως κάτω πού είμαστε».

Ο πατέρας υποδεικνύει στον γιο του με περηφάνια ποια χωράφια ανήκουν στην οικογένεια ως κληρονομιά από τον παππού.¹⁸⁹ Ο εξίσου περήφανος γιος αναφέρει «μας πήγαινε ο μπαμπάς όπου είχε γυρίσει εκείνος όταν ήταν νέος τσοπάνης, γιατί ο πατέρας μου έφυγε δεκαεννιά χρονών για την Αμερική, το 1900». Το ενδιαφέρον του πατέρα στρέφεται γύρω από τις αγροτικές εργασίες, που καλύπτουν ιδιαίτερα μεγάλο μέρος της ταινίας. Εδώ και ο γιος σχολιάζει πως του κινούν το ενδιαφέρον οι αγροτικές εργασίες που γίνονται με «παλιό τρόπο» και όχι όπως στην Αμερική. Ο πατέρας του μάλιστα δεν διστάζει να συμμετέχει σε κάποιες από αυτές, γιατί «ο πατέρας ήξερε πως γίνονται». Έτσι η κάμερα καταγράφει το τράβηγμα του μαλλιού, το πλύσιμο στην ξύλινη σκάφη, τον αργαλειό, τα μελίσσια, το όργωμα, το θερισμό, κ.α. Ο αφηγητής αναφέρει «μας κάνουν εντύπωση πως δουλεύουν με τα ζα!»

Ακολουθεί γιορτή στο σπίτι όπου διαμένουν οι μετανάστες, η οποία γίνεται με αφορμή το άνοιγμα των μπαούλων. Οι συγκεντρωμένοι συγγενείς φορούν επίσημες ενδυμασίες, ιδιαίτερα οι κοπέλες, το τραπέζι έχει στρωθεί με φροντίδα και στήνεται και πάλι χορός. Έπεται επίσκεψη στο σπίτι για να γνωρίσουν οι νεαροί μετανάστες τον παππού και την γιαγιά. Παράλληλα στη γειτονιά διαδραματίζεται γάμος, τον οποίο και καταγράφει η κάμερα. Σημαντικό είναι πως σχεδόν δίπλα στο γαϊδούρι που μεταφέρει τη νύφη και τα προικιά, είναι παρκαρισμένο το αυτοκίνητο του πατέρα, που «το είχε πάρει από τη Μονεμβάσια».

Οι επισκέψεις συνεχίζονται και θα έλεγε κανείς πως είναι πολύ τακτικές δεδομένης και της δυσκολίας μετακίνησης από χωριό σε χωριό την εποχή εκείνη. Πηγαίνουν σε διάφορα γειτονικά χωριά για να επισκεφτούν συγγενείς και κουμπάρους. Σε ένα από αυτά, ο πατέρας

¹⁸⁸ Προφανώς πρόκειται για τουρίστα, που έκανε περιήγηση στα χωριά της Λακωνίας. Οι κάτοικοι του χωριού χλεύαζαν τον «ξένο» και το ίδιο φαίνεται να κάνει και η παρέα των μεταναστών. Η παρουσία κάποιου «ξένου» στα χωριά την εποχή εκείνη ήταν σπάνια και πάντοτε γινόταν το κέντρο της προσοχής όλων. Η «ξενικότητα» περιλάμβανε ένα ευρύτατο πεδίο. Ως «ξένος» δεν χαρακτηριζόταν μόνο ένας μη Έλληνας, αλλά και ο οποιοσδήποτε δεν ήταν γνωστός στα χωριά αυτά.

¹⁸⁹ Το ενδιαφέρον βέβαια είναι ότι τα χωράφια αυτά, εφόσον ο ίδιος ο πατέρας είναι μετανάστης, είναι ακαλλιέργητα, και εφόσον και ο γιος είναι μετανάστης, δεν υπάρχει καν προοπτική να καλλιεργηθούν ποτέ. Ωστόσο η γη και η ιδιοκτησία είναι κάτι που φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για τους μετανάστες, καθώς είναι ίσως ένας πάγιος και κατοχυρωμένος δεσμός με την πατρίδα. Δίνει έμμεσα ίσως στους κατόχους, το αίσθημα του «ανήκειν».

κάθεται στη βεράντα του αγροτικού σπιτιού με άλλους μετανάστες και καπνίζουν ευλαβικά ένα αμερικάνικο πούρο. Επισκέπτονται και συγγενείς που ήταν μετανάστες και έχουν πλέον εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα, όπως κάποιους συγγενείς από το Wisconsin. Ακολουθεί εκδρομή στη θάλασσα για μπάνιο, όπου ο Δημήτριος εντυπωσιάζεται από το γεγονός ότι κολυμπούν μόνο άντρες με τα ρούχα τους και κρατούν καλάθια στα χέρια τα οποία βυθίζουν στο νερό και πιάνουν ψάρια. Ιδιαίτερα ο τρόπος ψαρέματος του φαίνεται αρκετά παράδοξος και κινεί το ενδιαφέρον του, αλλά και το χλευασμό του.

Στη συνέχεια επισκέπτονται ένα καμίνι όπου έφτιαχναν κεραμίδια. Του κάνει μεγάλη εντύπωση ότι τα κλαδιά και τα κούτσουρα τα κουβαλούσαν πεζές γυναίκες στην πλάτη, και μάλιστα η κάμερα στέκεται για πολύ ώρα σε μια νεαρή κοπέλα που πέφτει κάτω, από το βάρος του δεματιού της. Επισκέπτονται ένα συγγενικό σπίτι, όπου στην αυλή είναι συγκεντρωμένα παιδιά «για να δουν τους μετανάστες, και ο πατέρας τους έδωσε δώρα». Ο πατέρας βλέποντας τους ντόπιους να αγνοούν την κάμερα¹⁹⁰ αποφασίζει να τους «στήσει». Τους τοποθετεί μπροστά στην κάμερα, τους υποδεικνύει να χαμογελάσουν και να μιλήσουν. Έπειτα ο εγγονός αγκαλιάζει τις γιαγιάδες του, και τους δείχνει προς την κατεύθυνση του φακού για να κοιτάξουν και αυτές με την σειρά τους.

Οι περιηγήσεις συνεχίζονται με γυμναστικές επιδείξεις των μαθητών του σχολείου στους Μολάους. Στη συνέχεια παρευρίσκονται σε κηδεία, αν και όπως σχολιάζει ο αφηγητής, «δεν μας έκανε εντύπωση, από κηδείες είχαμε μπόλικες τότε στα χωριά».¹⁹¹ Στο σπίτι των παππούδων για ακόμα μια φορά, ο εγγονός ζητά από τους παρευρισκόμενους να ποζάρουν σε διάφορα μέρη του σπιτιού, την ώρα που οι γυναίκες κόβουν τον καφέ στο μύλο και λιάζουν τα σύκα. Οι περισσότεροι αποφεύγουν την κάμερα και κρύβονται ενώ κάποιοι άλλοι γελάνε με ντροπή.

Ακολουθεί επίσκεψη στο μοναστήρι της Έλωνας που βρίσκεται στο νομό Αρκαδίας και το επισκέπτονται το καλοκαίρι όσοι έχουν κάνει τάματα. Ο αφηγητής αναφέρει ότι ο σκοπός που συμμετείχαν σε αυτό το προσκύνημα ήταν για να δουν από κοντά όσα είχαν ακούσει για θαύματα στο συγκεκριμένο μοναστήρι. Πλησιάζουν σε ένα χωριό το οποίο προκαλεί συγκίνηση στο Χρήστο που λέει τα εξής:

«να το χωριό της θειάς Καλλιόπης! Από δω λέγαν
ότι ήταν η θειά Καλλιόπη που ζει στην Αμερική,
και θυμάμαι όταν γυρίσαμε στην Αμερική και
τους λέγαμε, να αυτό είναι το χωριό της θειάς
Καλλιόπης.»

Οι δύο τελευταίες σκηνές από τη Λακωνία είναι σε ένα πανηγύρι της Αγίας Παρασκευής και επίσης στα αμπέλια όπου πάει ο Χρήστος με τη γιαγιά και τον παππού του για να δει τον τρύγο. Σχετικά με την Αγία

¹⁹⁰ Γενικότερα σε όλη την ταινία οι άνθρωποι που περνούν μπροστά από την κάμερα την αγνοούν και φαίνεται πως δεν καταλαβαίνουν καν περί τίνος πρόκειται. Η κάμερα δεν συλλαμβάνει βλέμματα, και τα πρόσωπα συνεχίζουν ανεπηρέαστα να κάνουν ό,τι έκαναν.

¹⁹¹ Το σχόλιο αυτό είναι παράξενο, διότι γνωρίζουμε ότι ο αφηγητής δεν ζούσε στο χωριό, και μάλιστα ήταν η πρώτη φορά που το επισκεπτόταν. Ενδεχομένως οι θάνατοι να ανακοινώνονταν ανάμεσα στα νέα από την πατρίδα που έφταναν στην Αμερική.

Παρασκευή ο αφηγητής αναφέρει. «Εγώ θυμάμαι την Αγία Παρασκευή γιατί η μαμά μου στην Αμερική έκανε προσευχές και έλεγε, Συγχώρα με Αγία Παρασκευή». Αφήνοντας πίσω τη Λακωνία φτάνουν στην Αθήνα για λίγες μέρες, και από εκεί μέσω του Ισθμού της Κορίνθου φτάνουν στην Γαλλία. Παραμένουν για λίγες μέρες στο Παρίσι για να «πιάσουν βαπόρι» και επιβιβάζονται στο τρένο, αλλά τελικά το τρένο επιστρέφει στο Παρίσι «Σταμάτησε το τρένο γιατί έφτασε η φήμη ότι ο Χίτλερ θα κηρύξει τον πόλεμο». Το Παρίσι είναι γεμάτο με αυτοκίνητα αλλά στα μεγάλα boulevards εμφανίζονται και άμαξες με άλογα.

Η επόμενη σκηνή είναι και πάλι από την Αμερική. Έχουν φτάσει στη Νέα Υόρκη και μένουν λίγες μέρες παραπάνω για να τους φτιάξουν την ταινία. Έπειτα επιστρέφουν στη Μινεάπολη. Η ταινία κλείνει με μεταγενέστερες έγχρωμες εικόνες του Παρθενώνα με υπόκρουση από συρτάκι και κάποιες εικόνες από τα χωριά της Λακωνίας σε μεταγενέστερη φάση, καθώς και πλήθος εικόνων βουβών αλλά έγχρωμων από την Κρεμαστή στη δεκαετία του 1950-1960.

A. Η καταγραφή σε φιλμ ενός ταξιδιού επιστροφής προς την Ελλάδα: μετανάστης, χώρος, ιστορία.

Όπως γίνεται εύκολα κατανοητό από την παρουσίαση του περιεχομένου της ταινίας ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι ποιο είναι το υποκείμενο που αναλαμβάνει το ρόλο του «σκηνοθέτη της ταινίας»; Το υποκείμενο δεν είναι σαφώς προσδιορισμένο και συχνά αλλάζει, ανάλογα με την προοπτική της ανάλυσης. Το υποκείμενο που κατασκευάζει αυτήν την ταινία είναι ο μετανάστης αλλά δεν είναι γνωστό κάθε φορά για ποιον μετανάστη πρόκειται. Είναι ο πατέρας που έφυγε τσοπάνης από την Ελλάδα για την Αμερική στα 1900; Είναι ο γιος που για πρώτη φορά επισκέπτεται με τα ξαδέρφια του την πατρίδα; Είναι μήπως ο ξάδερφος που «ήθελε να φέρει πίσω εικόνες της πατρίδας»; Αν δεχτούμε πως η ταυτότητα των υποκειμένων αυτών δεν διαφέρει σε μεγάλο βαθμό και ομαδοποιήσουμε τα υποκείμενα αυτά ως «μετανάστες», το πεδίο της ανάλυσης μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το ζήτημα της υποκειμενικότητας και της μνήμης που απασχόλησε και στα προηγούμενα κεφάλαια.

Πρόκειται λοιπόν για μετανάστες στην Αμερική κατά τη δεκαετία του 1930. Όπως είναι γνωστό από την ιστορία, κατά την εποχή εκείνη, το αμερικάνικο όνειρο είχε μετατραπεί σε αμερικάνικο «εφιάλτη», αφού πρόκειται για τα χρόνια της μεγάλης οικονομικής ύφεσης. Ωστόσο στην εποχή αυτή ο κινηματογράφος γνωρίζει μεγάλη άνθιση καθώς είναι το μέσον που μπορεί να ανακουφίσει κατά κάποιον τρόπο τις δυσκολίες της ζωής των ανθρώπων σε μια Αμερική που από χώρα της αισιοδοξίας έχει μετατραπεί σε χώρα της απελπισίας. Γενικότερα η στροφή προς τον οπτικό πολιτισμό είναι έκδηλη.¹⁹²

Η οικογένεια Μπουσάλη, που πραγματοποιεί το ταξίδι προς την Ελλάδα το 1938, βρίσκεται ήδη για πολλά χρόνια εγκατεστημένη στη

¹⁹² <http://www.nhmccd.edu/contracts/lrc/kc/decade30.html>, Kingwood College Library, American Cultural History, updated July 7 2001, d.v.10/05/02

Μινεάπολη της Μινнесότα. Ασχολούνται με αγοροπωλησίες γης¹⁹³ και παράλληλα διατηρούν ζαχαροπλαστείο. Θεωρούνται από τις εύπορες και πετυχημένες οικογένειες μεταναστών, που όμως δεν έχουν επιστρέψει στη γενέτειρα για πολλά χρόνια. Μάλιστα ο γιος της οικογένειας, και αφηγητής της συγκεκριμένης ταινίας έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στην Αμερική. Το ταξίδι πραγματοποιείται σε μια περίοδο που ο αριθμός των μεταναστών που επιστρέφουν, έστω και για μικρό διάστημα στην Ελλάδα είναι περιορισμένος, ίσως λόγω της οικονομικής κρίσης που προαναφέρθηκε αλλά και λόγω της πολιτικής κατάστασης που επικρατεί στη χώρα με τη δικτατορία του Μεταξά.¹⁹⁴

Μέσα στα πλαίσια αυτά η ομάδα των αντρών που αποφασίζει να ταξιδέψει το 1938 προς την «πατρίδα», αγοράζει μια κάμερα για να φέρει πίσω εικόνες της πατρικής γης. Η έννοια της κάμερας και των εικόνων που μεταφέρει είναι ιδιαίτερα σημαντική και θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες αρετές της. «Η μεγάλη προσέλκυση που έχουν τα φιλμ βασίζεται στην γενικότερη άποψη που βλέπει την κάμερα ως το αναπαραστατικό μέσο με το οποίο απεικονίζεται ο κόσμος άμεσα και φανερά.»¹⁹⁵ Η κάμερα ωστόσο σηματοδοτεί και μια σαφή διάκριση του υποκειμένου σε σχέση με τους γύρω του. Είναι μια κατάδηλη ανάδυση του «εγώ», που με την παρουσία της κάμερας και μόνο διαφοροποιείται από το «εμείς».

Ο μετανάστης φτάνει στην Ελλάδα και περιοδεύει σε χωριά και συγγενικά σπίτια με μια κάμερα. Στην Ελλάδα, και πόσο μάλλον στα μικρά χωριά της Λακωνίας, η παρουσία της κάμερας δεν ξενίζει απλώς, αγνοείται. Ωστόσο επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα στο «εγώ» του μετανάστη και στο «εμείς» των ντόπιων. Ο μετανάστης υποδηλώνει με την κάμερα μια σειρά στοιχείων της υποκειμενικότητας του. Υποδηλώνεται έμμεσα η οικονομική του κατάσταση, αναγνωρίζεται η κοινωνική του θέση, διαφαίνεται η εξοικείωση του με έναν πιο ανεπτυγμένο υλικό πολιτισμό, καθώς και η οικειοποίηση στοιχείων της μοντερνικότητας που έχει ήδη εισάγει στην καθημερινότητα του. Παράλληλα είναι ο «εξουσιαστής» του πλήθους. Επιλέγει τι και ποιους θα δείξει, στήνει πρόσωπα μπροστά στο φακό, τους υποδεικνύει να γελούν ή να μιλάνε. Είναι ο φορέας της μοντερνικότητας που βιώνει στην Αμερική, και συνάμα ο αγωγός αυτής της μοντερνικότητας στην Ελλάδα. «Η γέννηση της κινηματογραφικής εικόνας είναι το προϊόν της αυτόματης ενέργειας μιας τεχνικής μηχανής, ικανής να αναπαράγει με ακρίβεια και αντικειμενικότητα την πραγματικότητα που της παρουσιάζεται, όμως αυτή η ενέργεια διευθύνεται από την θέληση του σκηνοθέτη».¹⁹⁶

¹⁹³ Ο Δ. Μπουσάλης έχει αναφερθεί στις ασχολίες αυτές ως 'real estate'.

¹⁹⁴ Η οικογένεια Μπουσάλη στην Ελλάδα, δηλαδή οι συγγενείς του κατόχου της ταινίας ήταν φανερά ενταγμένοι υπέρ του καθεστώτος, γεγονός που αν συνδυαστεί και με τον περιορισμένο αριθμό μεταναστών που φτάνουν την εποχή εκείνη στην Ελλάδα, επεξηγεί ως ένα βαθμό την υποδοχή που επιφυλάσσει στους μετανάστες η κυβέρνηση Μεταξά στο λιμάνι του Πειραιά.

¹⁹⁵ http://www2.hu-berlin.de/gemenskap/inhalt/publikationen/arbeitspapiere/ahe_21.html, Patrick Vonderau(ed): Film as History/History as Film, Working papers 'Gemenskapen Gemeinschaften', Volume 21, presented in the Department of History at the European University Institute in Florence, d.v.10/05/02

¹⁹⁶ Μ. Μαρτέν, *Η γλώσσα του Κινηματογράφου*, Αθήνα 1984, Κάλβος, σελ. 23

Ακολουθώντας τη διαδρομή της κάμερας και την αφήγηση του Δημητρίου Μπουσάλη προκύπτει ένα σημαντικό σχόλιο σχετικά με την αντίληψη του χώρου και την καταγραφή του από την κινηματογραφική μηχανή. Αρχικά διαπιστώνεται ότι το ταξίδι της επιστροφής δεν ξεκινά από την άφιξη στην Ελλάδα, αλλά ήδη από την άφιξη στη Νέα Υόρκη. Τα πρώτα πλάνα που καταγράφονται είναι αυτά της Νέας Υόρκης και από εκεί αρχίζει ο κύκλος των επισκέψεων και της παραμονής των ταξιδιωτών σε σπίτια συγγενών. Επομένως για τους μετανάστες η αντίληψη του «εκτός» ξεκινά από τη στιγμή που απομακρύνονται από το χώρο που ζουν, την Μινεάπολη. Το «εκτός» για τους συγκεκριμένους μετανάστες ξεκινά ήδη από την αμερικάνικη γη, τη Νέα Υόρκη, κάτι που μαρτυρεί πως ίσως οι μετανάστες να μην είχαν ταξιδέψει εκτός της Μινεάπολης, οπότε ο χώρος έξω από αυτήν, προσλαμβάνεται ως «εκτός».

Το φιλμ που χαρακτηρίστηκε ως η πλέον σημαντική τέχνη του εικοστού αιώνα φέρει μια ακόμη αξιοσημείωτη αρετή. «Αυτό που διακρίνει το φιλμ σε σχέση με τα άλλα οπτικά μέσα είναι η μοναδική του ικανότητα να πετυχαίνει μέσα από τα τεχνικά του μέσα, στο να κατασκευάζει χώρο, με το να πλησιάζει, να απομακρύνεται, να επικεντρώνει, να αποκρυσταλλώνει».¹⁹⁷ Στο πλαίσιο αυτά είναι ενδιαφέρον να αναλυθεί το πώς εγγράφεται το στοιχείο της τοπικότητας και πώς συντελείται η διάκριση ανάμεσα στο «εντός» και στο «εκτός» που τα όρια τους είναι επίσης ασαφή.

Η έννοια του χώρου εμφανίζεται όπως θα ήταν αναμενόμενο στα τοπία που καταγράφει ο φακός της κάμερας. Έτσι διακρίνεται η διαφορετική όψη της Αμερικής, με τα ψηλά κτίρια, τα φωτισμένα μαγαζιά, το τεράστιο λιμάνι, τους δρόμους με τα αυτοκίνητα, σε σχέση με την εικόνα της Ελλάδας, με τα αγροτόσπιτα, τα ζώα που γυρνούν στους δρόμους των πόλεων, τους αγρότες που εμφανίζονται μπροστά στο φακό.

Παράλληλα, ακολουθώντας τους σταθμούς του ταξιδιού αυτού, διαπιστώνεται πως η έννοια της «πατρίδας» δεν προσλαμβάνει τα στενά όρια που κατέχει στην αντίληψη άλλων μεταναστών. Η ομάδα μεταναστών διατρέχει την Αθήνα, τον Πειραιά, ολόκληρο σχεδόν το νομό Λακωνίας με τα μικρά ή μεγαλύτερα χωριά του. Επομένως το στοιχείο της περιορισμένης τοπικότητας δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Το ταξίδι θυμίζει ενδεχομένως μια τουριστική περιήγηση της Ανατολικής Πελοποννήσου, με επισκέψεις σε αξιοθέατα και αρχαιολογικούς χώρους, παραμονή σε διάφορα χωριά, καταγραφή εθίμων και καθημερινών τελετουργικών σε ολόκληρη σχεδόν την επαρχία.¹⁹⁸ Εφόσον λοιπόν η «πατρίδα» δεν περιορίζεται στο χωριό του μετανάστη, διατυπώνεται η υπόθεση ότι ίσως οι μετανάστες να έχουν ενστερνιστεί δυτικά ή αμερικάνικα τουριστικά-περιηγητικά πρότυπα, γεγονός που ίσως να εξηγεί και την απόφαση τους να περιηγηθούν τους τόπους που

¹⁹⁷ <http://muse.jhu.edu/demo/yale/9.1levin.html>, Thomas Levin, Iconology at the Movies, The Yale Journal of Criticism 9, Yale University, d.v.10/05/02.

¹⁹⁸ Εντύπωση προκαλεί η ευκολία μετακίνησης των μεταναστών, σε μια εποχή που οι αποστάσεις ήταν εξαιρετικά δύσκολο να καλυφθούν καθώς τα «μέσα μεταφοράς» ήταν τα ζώα και οι δρόμοι ήταν ιδιαίτερα δύσβατοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι πως η απόσταση ανάμεσα σε δύο «διπλανά» χωριά μπορεί να διαρκούσε έως και 5 ώρες με τα μούλάρια.

επισκέπτονται με μια κινηματογραφική μηχανή. Πρόκειται προφανώς για άλλο ένα στοιχείο μοντερνικότητας που διακρίνει το «εγώ» του μετανάστη.

Παραμένοντας στην καταγραφή του χώρου, διαπιστώνεται και η αναφορά, σε όλη τη διάρκεια της ταινίας, τριών αντιθετικών ζευγών: Ευρώπη-Αμερική, Ελλάδα-Αμερική και Ελλάδα-Τουρκία. Συχνά, στο λόγο του μετανάστη βρίσκουμε τα ζεύγη αυτά να αναφέρονται ως αντιθετικά το ένα σε σχέση με το άλλο. Έτσι προκύπτει το σχόλιο «θέλαμε να δείξουμε στην Αμερική, τα αρχαία πράγματα της Ευρώπης» το οποίο εμφανίζεται με αρκετή συχνότητα στις περιγραφές των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της Ευρώπης. Παράλληλα η αντίθεση εντοπίζεται και ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αμερική, με σχόλια για διάφορα γεγονότα που «ξενίζουν» τον νεαρό μετανάστη, όπως «στην Ελλάδα δουλεύουν ακόμα με τα ζα ενώ στην Αμερική...». Και τέλος εμφανίζεται αρκετά συχνά, η αντίθεση ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, η οποία φτάνει στα όρια της έχθρας και της αντιπαλότητας. Ο Δ. Μπουσάλης καταδικάζει επανειλημμένα στο λόγο του, την παρουσία των Τούρκων στην Ελλάδα καθώς και την οπισθοδρόμηση και τις καταστροφές που προξένησαν στον τόπο.

Ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί σημαντικό ρόλο κατέχει ο «προσωπικός παράγοντας», δηλαδή οι επιλογές του «σκηνοθέτη» ως προς το τι και το ποιούς θα δείξει και τι θα πει. Πιο συγκεκριμένα: «Επιλεγμένη, συνθεμένη η πραγματικότητα που εμφανίζεται στην εικόνα, είναι το αποτέλεσμα μιας υποκειμενικής αντίληψης, της κοσμοθεωρίας του σκηνοθέτη».¹⁹⁹ Εξετάζοντας λοιπόν τις θεματικές, τα γεγονότα και τα πρόσωπα που επιλέγει με το φακό του να «φέρει πίσω στην Αμερική», αντλούνται στοιχεία και για την αντίληψη του ίδιου τόσο για τον εαυτό του, όσο και για τους άλλους αλλά και τον κόσμο γύρω του.

Κατά τη διάρκεια της ταινίας παρατηρεί κανείς, πως ένα προσφιλές θέμα καταγραφής στο φιλμ, είναι οι κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως οι γιορτές, γάμοι, κηδείες, συγκεντρώσεις συγγενών, ακόμα και ομαδικά προσκυνήματα. Στα γεγονότα αυτά κατά τα οποία αγνοούμε το ποιος κινηματογραφεί, ο πατέρας Μπουσάλης συμμετέχει ενεργά και προωθεί το γιο και τα ανίψια του να πάρουν επίσης μέρος. Αυτή η επιλογή στην καταγραφή υλικού, μαρτυρεί μια προσπάθεια ένταξης των μεταναστών στις δραστηριότητες της τοπικής κοινωνίας αλλά και ενσωμάτωσης τους στο οικογενειακό δίκτυο που επίσης συμμετέχει στις εκδηλώσεις αυτές. Είναι ίσως μια ακόμη προσπάθεια των μεταναστών να προβάλλουν την αμιγή «ελληνικότητα» τους, που διατηρείται «αλώβητη» από τις αμερικάνικες επιρροές που δέχονται στην καθημερινότητα τους. Παράλληλα όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως μια προσπάθεια προβολής της Ελλάδας ως μιας χώρας γλεντιού και κεφίου, με ανθρώπους αργόσχολους και κεφάτους, σε αντίθεση με το πρότυπο του εργατικού και συγκρατημένου αμερικάνου πολίτη ή μετανάστη. Ίσως λοιπόν η επιλογή αυτή να εντάσσεται στο αντιθετικό ζεύγος Ελλάδα-Αμερική που αναφέρθηκε παραπάνω.

¹⁹⁹ Μ. Μαρτέν, *Η Γλώσσα του Κινηματογράφου*, Αθήνα 1984, Κάλβος, σελ.28.

Άλλο ένα προσφιλές αντικείμενο καταγραφής από την κάμερα του μετανάστη είναι οι διάφοροι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία που συναντούν κατά την περιήγησή τους. Ο σκοπός της επίσκεψης γίνεται σαφής ήδη από τον πρώτο σταθμό των μεταναστών στη Νάπολη. «Πήγαμε να τραβήξουμε αυτά που μας φαίνονταν αρχαία για να έχουμε να δείξουμε στην Αμερική τα παλιά πράγματα της Ευρώπης.» Ωστόσο πέρα από το στοιχείο της τοπικότητας που αναλύθηκε σχετικά με αυτόν το σχολιασμό, προκύπτει και ένα σημαντικό στοιχείο για την αντίληψη του μετανάστη σχετικά με την ιστορία. Η ιστορία λοιπόν, περιλαμβάνει κυρίως την αρχαιότητα-και στο σχήμα αυτό οτιδήποτε «φαίνεται» αρχαίο εξιδανικεύεται-έπειτα το Βυζάντιο που εμφανίζεται περιθωριακά ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην Τουρκοκρατία. Εκεί εντοπίζεται η εθνική και ιστορική αφύπνιση του νεαρού Δ. Μπουσάλη ο οποίος έχει αφομοιώσει και επαναλαμβάνει συνέχεια τη γνώση της ιστορίας που του μετέδωσε ο πατέρας του. «Ο πατέρας μου είχε πει για όλα τα αρχαία που μας καταστρέψανε οι Τούρκοι». Έτσι σχηματοποιείται η αντίληψη του μετανάστη για την Ελληνική ιστορία αλλά και η προσπάθεια «ένταξης» του στην εθνική ιδεολογία.

Άλλο ένα θέμα που έλκει τον κινηματογραφικό φακό είναι οι αγροτικές εργασίες. Καταγράφεται ο θερισμός, ο τρύγος, το μάζεμα του μαλλιού, το όργωμα κ.α. Ο πατέρας του Δ. Μπουσάλη σε πολλές περιπτώσεις συμμετέχει στις εργασίες γιατί όπως αναφέρει ο γιος του «ο πατέρας γνώριζε αυτά τα πράγματα». Και εδώ ο πατέρας προσπαθεί να αποδείξει²⁰⁰ τη διατήρηση της «ελληνικότητας» του όπως την «άφησε» όταν «έφυγε 19 χρονών, το 1900 από τσοπάνης για μετανάστης στην Αμερική». Ωστόσο και εδώ, ο γιος εντοπίζει στοιχεία 'λαϊκής παράδοσης' στην τέλεση των εργασιών, που τα θεωρεί αρκετά «παλιά» και κατά μια έννοια «γραφικά» σε σχέση με αυτό που ο ίδιος γνωρίζει από τη ζωή στην Αμερική. Συχνά, βλέποντας τη χρήση ζώων ή το μόχθο των αγροτών φαίνεται να ειρωνεύεται την οπισθοδρόμηση και να εντάσσει τον εαυτό του «εκτός» αυτού του μη-εξελιγμένου χώρου.

Μια ακόμα θεματική που αναδύεται στο φιλμ είναι η έννοια της οικογένειας. Οι μετανάστες ταξιδεύουν στην Ελλάδα ως οικογένεια. Στο ταξίδι τους στην Ελλάδα κατοικούν μαζί με την «οικογένεια» χωρίς όμως να διευκρινίζεται ποια είναι τα μέλη της και τι είδους συγγένεια έχουν με αυτούς. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει ο φακός στα πρόσωπα των συγγενών τα οποία συχνά βλέπουμε σε «γκρο πλαν». Τα πρόσωπα αυτά, που δεν έχουν καμία οικειότητα με την κάμερα αντιδρούν είτε με το να αγνοούν το φακό, είτε με το να ντρέπονται, να γελούν ή και να φεύγουν μπροστά από το φακό, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, οι μετανάστες τους «στήνουν» μπροστά από την κάμερα, ακούνητους για να ποζάρουν. Παρά τις όποιες παραλήψεις σχετικά με το ποιοί είναι αυτοί οι συγγενείς, ωστόσο αναφέρονται ως «οικογένεια». Στο ίδιο πλαίσιο γίνεται αναφορά στο πατρικό σπίτι και στην πατρική γη, που ο πατέρας περήφανα υποδεικνύει στο γιο του. Το στοιχείο αυτό μαρτυρεί κυριαρχικά δικαιώματα που ανήκουν στη «διευρυμένη οικογένεια» και επιτρέπουν τη

²⁰⁰ Στο γιο του; Στους ντόπιους; Στον εαυτό του;

μεταβίβαση «περιουσιακών στοιχείων» σε πρόσωπα που δεν ζουν καν στην Ελλάδα.

Πώς όμως παρουσιάζει ο μετανάστης τον εαυτό του σε σχέση με τους γύρω του; Εκτός από τις τάσεις ενσωμάτωσης στο σύνολο (εθνικό ή οικογενειακό) ο μετανάστης συχνά διαφοροποιεί τον εαυτό του από το σύνολο, είτε συνειδητά, είτε ασυνείδητα. Ο μετανάστης από την στιγμή της άφιξης του αισθάνεται τιμώμενο πρόσωπο. Σε κάθε περίπτωση, από την είσοδο του πλοίου στο λιμάνι του Πειραιά και την υποδοχή του από φιλικά και συγγενικά πρόσωπα μέχρι την γιορτή που οργανώνεται στο χωριό για να τους καλωσορίσουν, το «εγώ» του μετανάστη είναι το κέντρο γύρω από το οποίο περιστρέφεται το «εσείς» με διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο. Η αποστασιοποίηση αυτή από το «εσείς» είναι κατά κάποιο τρόπο αμφίδρομη, καθώς πηγάζει τόσο από τους μετανάστες όσο και από τους ντόπιους.

Η συνειδητοποίηση του διακριτού «εγώ» είναι εμφανής και από τη συνήθεια των επισκέψεων που εφαρμόζει η συντροφιά των μεταναστών. Το γεγονός ότι σε αυτό το ταξίδι στην πατρίδα βρίσκονται σε μια διαρκή επίσκεψη από το ένα σπίτι στο άλλο και από τον ένα συγγενή στον άλλο, ακόμα και το γεγονός ότι στο σπίτι που μένουν είναι φιλοξενούμενοι, φανερώνει αφενός το προσωρινό της διαμονής και αφετέρου τη διαρκή διάκριση ανάμεσα στο «εγώ» του μετανάστη-επισκέπτη και στο «εσείς» των ντόπιων οικοδεσποτών. Παράλληλα η εμφάνιση των μεταναστών στην ταινία διαφέρει από αυτή των γύρω τους. Σύμφωνα με την μόδα της εποχής στην Αμερική, φορούν φαρδιά παντελόνια με ψηλή μέση και πάντοτε καπέλο στο κεφάλι, ενώ ανάμεσα στα δάκτυλα τους τις περισσότερες φορές υπάρχει κάποιο πούρο.²⁰¹ Επιπλέον κινούνται με αυτοκίνητο.

Έτσι ο μετανάστης ²⁰²εμφανίζεται ως ένα πρόσωπο που κινείται σε ένα χώρο ανάμεσα στο «εντός» και το «εκτός», ανάμεσα στο «εγώ» και στο «εμείς». Επιλέγει τους χώρους, τα γεγονότα και τις συνθήκες που του φαίνονται περισσότερο οικεία, και σε αυτά προσπαθεί να ενταχθεί. Από την άλλη, όπου αισθάνεται πως εκείνος «απέχει» πολιτισμικά, ιδεολογικά και γνωστικά επιλέγει να διαχωρίσει τη θέση του. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα σιωπά. Δεν ενημερώνει τον θεατή για το πλήθος των συγγενικών προσώπων, δεν καταγράφει την πρώτη άφιξη στο χωριό, ούτε ποιος τους υποδέχτηκε εκεί. Δεν αναφέρει που μένει και για πόσο. Δεν σχολιάζει ποτέ την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, παρά το ότι και αυτός χειροκροτεί τον Μεταξά και τη νεολαία του. Δεν σχολιάζει καν τον επικείμενο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο που καθυστερεί το ταξίδι της επιστροφής του προς τις ΗΠΑ.

Β. Συμπεράσματα.

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε μια προσπάθεια ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο το φιλμ παράγει μνήμες, αλλά και παράγεται από αυτές. Ο

²⁰¹ <http://www.nhmccd.edu/contracts/lrc/kc/decade30.html>, Kingwood College Library, American Cultural History, up.July7 2001, d.v.10/05/02

²⁰² Εδώ ο όρος περιλαμβάνει όλους τους ταξιδιώτες παρά τις όποιες διαφορές υπάρχουν π.χ. ανάμεσα στο γιο, τον πατέρα ή τα ξαδέφια.

μετανάστης στο κεφάλαιο αυτό επωμίζεται το ρόλο του «συνθέτη» ενός ταξιδιού, μιας επιστροφής στην «πατρίδα», μιας μνήμης. Φέρνει μαζί του από την «προηγμένη» Αμερική μια κινηματογραφική μηχανή της οποίας η χρήση το 1938 δεν είναι διαδεδομένη και θεωρεί ότι αυτός είναι ο καλύτερος τρόπος να «φέρει πίσω στην Αμερική», μνήμες της «πατρίδας». Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού η κάμερα καταγράφει, χώρους, πρόσωπα, γεγονότα. Οτιδήποτε τον συγκινεί, οτιδήποτε τον εντυπωσιάζει²⁰³(αρνητικά ή θετικά), οτιδήποτε ενδεχομένως του «θυμίζει» αυτό που άφησε πίσω, ή ίσως αυτό που του έμαθαν άλλοι ότι άφησε πίσω.²⁰⁴

Η σύνθεση της μνήμης εδώ διακρίνεται σε δύο επίπεδα. Από τη μια έχουμε τη μνήμη του μετανάστη πατέρα που έφυγε από την Ελλάδα ως τσοπάνης στα 19 του χρόνια. Η έννοια της πατρίδας και οι μνήμες από αυτήν εντοπίζονται σε συγγενικά πρόσωπα, πατρικά σπιτία, προγονική γη, γεωργικές και αγροτικές εργασίες. Ωστόσο, το μεταναστευτικό του ταξίδι στην Αμερική προσθέτει και νέες μνήμες. Πιθανότατα στην Αμερική έμαθε για τον αρχαίο πολιτισμό της Ελλάδας, απέκτησε «τουριστική νοοτροπία», «έκτιμησε» αυτά που είχε η πατρίδα του και «κατέστρεψαν οι Τούρκοι». Τις νέες αυτές μνήμες που ίσως να ανέπτυξε ζώντας σε ελληνικό περιβάλλον στις ΗΠΑ, τις ανέσυρε για να μεταφέρει και στο γιο του, τις ίδιες «μνήμες», οι οποίες συνθέτουν την ταυτότητα του ως μετανάστη και καθορίζουν την κοσμοθεωρία του.

Έτσι έρχεται κανείς στο δεύτερο επίπεδο σύνθεσης της μνήμης από την πλευρά του γιου. Ο γιος «θυμάται» τα λόγια του πατέρα κατά τη διάρκεια της αφήγησης και αυτά οικειοποιείται ως δικές του «μνήμες» από μια «πατρίδα» που δεν έχει γνωρίσει ποτέ ως τότε, παρά μόνο μέσα από τη «μνήμη» του πατέρα. Βλέποντας ο γιος την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής αναφέρει: «εγώ το ήξερα πως υπήρχε Αγία Παρασκευή γιατί θυμόμουν τη μητέρα μου που έλεγε, 'βοήθα μας Αγία Παρασκευή'». Ο γιος κάνει προσπάθειες να ενταχθεί σε αυτό που του φαίνεται οικείο στην «πατρίδα» ενώ ότι τον «ξενίζει» το ειρωνεύεται, το απορρίπτει ή απλά απομακρύνει τον εαυτό του από αυτό. Επικαλείται διαρκώς τις «μνήμες» της Ελλάδας που του έχει μεταδώσει ο πατέρας του, και με αυτήν, τη λειψή ίσως γνώση της «Ελλάδας» επιχειρεί να συνθέσει ο ίδιος μια μνήμη της.

Τα τελευταία λόγια του προλόγου του Δημητρίου Μπουσάλη είναι πως θέλει να δημιουργήσει «ιστορική μνήμη». Επιθυμία του είναι να φτάσει το υλικό σε όποιον «ενδιαφέρεται να δει τα μέρη μας όπως ήταν τότε...και να μελετήσει την ιστορία». Συχνά στην αφήγηση του υπάρχουν παύσεις. Ο τόνος του γίνεται απολογητικός για ότι δεν μπορεί να θυμηθεί. Η πρόθεση του όμως είναι σαφής: η μελέτη και η καταγραφή της ιστορικής μνήμης. Συγκεκριμένα αναφέρει:

«ζητώ συγγνώμη, έχουν περάσει χρόνια και έχω
δυσκολία να θυμάμαι...εσείς στην Ελλάδα που
θα βλέπετε θα ξέρετε ποιοι είναι αυτοί...έχουν

²⁰³ Ίσως να καταγράφει οτιδήποτε θα μπορούσε να εντυπωσιάσει τους Ελλαδικούς Έλληνες και να επιδιώκει επομένως να φέρει εικόνες της Αμερικής στην Ελλάδα.

²⁰⁴ Εννοείται εδώ η νεότερη γενιά μεταναστών, ο γιος Μπουσάλη και τα ξαδέφια που «γνωρίζουν» την Ελλάδα μέσα από τις διηγήσεις των μεγαλύτερων.

περάσει τόσα χρόνια. Λυπούμαι που όταν ήταν ο πατέρας μου στη ζωή δεν του είπα να μου εξηγήσει που είμαστε (σε κάθε σκηνή) για να ξέρω».

Στην ταινία αυτή προέκυψε το ξετύλιγμα μια μνήμης μέσα από την ανάδυση της υποκειμενικότητας και της ταυτότητας του μετανάστη, της ανάλυσης της πρόσληψης του χώρου, της προβολής διαφορετικών θεματικών. Η ταινία αυτή αναφέρεται τόσο στους μετανάστες όσο και στις μνήμες τους. Επομένως η μνήμη εμφανίζεται και εδώ να κατέχει έναν διπλό ρόλο. Από τη μια η σύνθεση της ταινίας βασίστηκε στις μνήμες συλλογικές και ατομικές. Από την άλλη, η ίδια η ταινία παράγει μνήμες που ξεκινούν πολύ πριν από το 1938 και φτάνουν ίσως στις μέρες μας.

6. Γενικά συμπεράσματα.

Η εργασία αυτή διαπραγματεύτηκε ζητήματα που εντάσσονται στον κύκλο των μεταναστευτικών σπουδών και συνδέονται με τη σχέση ανάμεσα στην μετανάστευση και τη μνήμη. Ο χώρος που αποτέλεσε παράδειγμα για την εργασία είναι η Κρεμαστή ένα ορεινό, άγονο χωριό, στις πλαγιές του Πάρνωνα, στο οποίο η ιστορία της μετανάστευσης ξεκινά από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Το μοντέλο της εποχικής μετανάστευσης σε κοντινούς προορισμούς (Υδρα, Σπέτσες, πεδιάδες Λακωνίας, Πειραιάς) διαδέχεται το μοντέλο της υπερατλαντικής μετανάστευσης που αποκτά περισσότερο μόνιμο χαρακτήρα κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα. Το χωριό που άλλοτε αποτελούσε το κεντρικότερο, πληθυσμιακά και διοικητικά, σημείο του ορεινού όγκου της περιοχής του Ζάρακα, άρχισε να χάνει τόσο μαζικά το ανθρώπινο δυναμικό του, ώστε να αντιμετωπίζει την απειλή της ερήμωσης.

Η μετανάστευση κατευθύνθηκε κυρίως προς τις ΗΠΑ και αρκετά αργότερα οι προορισμοί αυξήθηκαν καθώς προστέθηκαν η Λατινική Αμερική, ο Καναδάς, η Αυστραλία. Στις χώρες εγκατάστασης δημιουργήθηκαν σύλλογοι που είχαν ως στόχο την ενίσχυση (κυρίως οικονομική) της γενέτειρας. Μέσα από τα δίκτυα των συλλόγων, αλλά και αναμφιβολα λόγω της προσωπικής πρωτοβουλίας ατόμων και συλλογικοτήτων, επιβίωσαν ή συστάθηκαν για πρώτη φορά, δεσμοί (οικογενειακοί, κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί κ.α.) ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και στην χώρα αποστολής. Οι δεσμοί αυτοί αποτέλεσαν και τη βασική ιδέα της εργασίας.

Οι νεότερες εξελίξεις στον τομέα των μεταναστευτικών σπουδών κάνουν αποδεκτή την άποψη ότι ο μετανάστης, με την άφιξη του στη «νέα πατρίδα» δεν διαρρηγνύει τους δεσμούς του με την «πατρίδα» που αφήνει πίσω του. Ο όρος που χρησιμοποιείται για να αποδοθεί η νέα μορφή σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις δύο χώρες, είναι ο διεθνισμός. Παράλληλα, έμφαση δίνεται στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών σε ζητήματα μνήμης, ταυτότητας και κουλτούρας, όλων των παραγόντων που εμπλέκονται είτε ως άτομα είτε ως συλλογικότητες στο μεταναστευτικό φαινόμενο.

Το θέμα της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στη μεταναστευτική διαδικασία και την μνήμη. Επειδή ακριβώς η μνήμη παράγεται με την χρήση μέσων επικοινωνίας (όπως οι επιστολές, ιδιαίτερα για τις παλιότερες εποχές) και μέσω επικοινωνιακών πρακτικών, αναζητήθηκε υλικό που να σχετίζεται με τους μηχανισμούς της μνήμης. Στο υλικό συγκαταλέγονται επιστολές, (που εκτείνονται χρονικά από τις αρχές του εικοστού αιώνα και έως τη δεκαετία του 1970), φωτογραφίες, (που εκτείνονται από το 1920 περίπου και έως τη δεκαετία του 1970), καρτ-ποστάλ (από τη δεκαετία του 1940 έως το 1960) βιβλία (από το 1900 έως το 1940) και τέλος ένα φιλμ που καταγράφει το ταξίδι επιστροφής στην πατρίδα, μιας οικογένειας μεταναστών, το 1938.

Αρχικά έγινε ανάλυση της επιστολογραφίας, η οποία μελετήθηκε κυρίως στη βάση της ανάδυσης της υποκειμενικότητας του μετανάστη

και στη σχέση του «εγώ» του μετανάστη με ευρύτερες έννοιες, όπως το «εμείς», που μπορεί να συμπεριλάβει την Ελλάδα, την οικογένεια, την πατρίδα γενικότερα. Επίσης η επιστολογραφία αναλύθηκε στα πλαίσια της εγγραφής σε αυτήν, της τοπικότητας και στην πρόσληψη των εννοιών «εντός» και «εκτός» και στην μεταξύ τους σχέση. Τέλος επιχειρήθηκε μια ανάλυση της δι-εθνιστικής προοπτικής που συναντάται στον επιστολικό λόγο και πως αυτή η προοπτική επιδρά στη σύσταση των ταυτοτήτων των υποκειμένων και στον προσδιορισμό του ρόλου τους. Η ανάλυση αυτή έγινε με σκοπό να εξεταστεί η σχέση της επιστολογραφίας με τη μνήμη και πως η σχέση μεταξύ των δύο είναι αλληλοεξαρτώμενη.

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε στη φωτογραφία. Αναλύοντας οικογενειακές κυρίως φωτογραφίες, έγινε μια προσπάθεια προσέγγισης και πάλι της έννοιας του υποκειμένου, της προβολής της τοπικότητας και επιχειρήθηκε η σύνδεση της φωτογραφίας με τη μνήμη. Η φωτογραφία ως ένα από τα παλιότερα «μνημεία» του οπτικού πολιτισμού αναδεικνύει μνήμες και με τη σειρά της δημιουργεί νέες μνήμες για τα υποκείμενα και τις πραγματικότητες που απεικονίζει. Έτσι η μνήμη εμφανίζεται και πάλι να κατέχει ένα διπλό ρόλο, που από τη μια παράγει μνήμες και από την άλλη παράγεται από αυτές. Σε μικρότερη έκταση εξετάστηκαν οι καρτ-ποστάλ. Πως η μνήμη συνδέεται με την απεικόνιση του αγάλματος της Ελευθερίας και του μικρού κειμένου που το συνοδεύει;

Τέλος ερευνήθηκε η κινηματογραφική αναπαράσταση/παραγωγή της μνήμης μέσα από τη διερεύνηση της ταινίας που καταγράφηκε κατά το 1938, στο ταξίδι επιστροφής της οικογένειας Μπουσάλη από τη Μιννεσότα στην Ελλάδα. Εξετάστηκαν διαδοχικά οι πληροφορίες που προκύπτουν σχετικά με την υποκειμενικότητα του μετανάστη. Ποιά είναι η αντίληψη του μετανάστη για τον ίδιο αλλά και για έννοιες όπως η πατρίδα, η ιστορία η οικογένεια, η μοντερνικότητα; Παράλληλα εξετάστηκε η απεικόνιση του χώρου, οι σχετικές διακρίσεις ή και ασυνείδητες διαφοροποιήσεις που κάνει ο φακός του μετανάστη στους χώρους επίσκεψής του. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην προσπάθεια διαχείρισης της μνήμης που επιχειρεί ο μετανάστης με την ταινία αυτή, καθώς και στην ενεργοποίηση των μηχανισμών της μνήμης που προκύπτουν μέσω της ταινίας.

Η εργασία οργανώθηκε σε ενότητες που αφορούν στην ανάλυση της επιστολογραφίας, της φωτογραφίας, των καρτ-ποστάλ και του φιλμ. Για όλες αυτές τις υπό-ενότητες, στόχος ήταν η ανάδειξη της σχέσης που έχουν τα μέσα αυτά, και κυρίως τα υποκείμενα που τα χρησιμοποιούν και τα δημιουργούν, με τη μνήμη. Πώς δηλαδή η μεταναστευτική εμπειρία συνδέεται με τους μηχανισμούς μνήμης και πως η σύνδεση αυτή καταγράφεται σε κάποια επικοινωνιακά ή μη μέσα, τα οποία εξυπηρετούν ακριβώς τη σύνθεση αλλά και την διατήρηση της μνήμης. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση αυτή είναι αρκετά και σημαντικά για την ανάλυση του μεταναστευτικού φαινομένου.

Ένα από τα βασικά συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτή την έρευνα είναι ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της μεταναστευτικής διαδικασίας. Για να μελετήσει κανείς την μετανάστευση θα πρέπει να λάβει υπόψη του μια σειρά παραγόντων που εμπλέκονται με τρόπο

εμφανή ή μη, στη μεταναστευτική διαδικασία. Παράλληλα η μετανάστευση δεν είναι δυνατόν να προσεγγιστεί συνολικά, αλλά χρειάζεται σαφής προσδιορισμός της διάστασης που κάθε φορά εξετάζεται. Η έκταση του όρου «μετανάστευση» στο χώρο, στο χρόνο, στην ιστορία, στις ιδέες, στις πρακτικές, στη μνήμη είναι τέτοια, ώστε συχνά ο όρος «φαινόμενο»-ως κάτι που ξεσπά ξαφνικά, διαρκεί για ένα διάστημα και εξασθενεί αργότερα-μοιάζει αδόκιμος.

Άλλη μια σημαντική διαπίστωση είναι η αμφισβήτηση της παλιάς άποψης σχετικά με τη «ρήξη» και το ανεκπλήρωτο κενό που αφήνει πίσω του ο μετανάστης, ο οποίος «εγκαταλείπει» την πατρίδα του για να αναζητήσει την τύχη του σε μια νέα πατρίδα. Το συμπέρασμα που προκύπτει από το υλικό που αναλύθηκε είναι πως η μεταναστευτική εμπειρία δεν περιγράφεται επαρκώς, αν αποδοθούν σε αυτήν μόνο όροι ρήξης. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, αλλά και στο παρελθόν η διάκριση ανάμεσα σε δύο κόσμους (Ελλάδα-Αμερική) και σε δύο ζωές (πριν και μετά) φαίνεται προβληματική. Τα γράμματα, οι φωτογραφίες και το φιλμ των μεταναστών έρχονται για να επιβεβαιώσουν την ύπαρξη δεσμών άρρηκτων ανάμεσα στις δύο χώρες, ανάμεσα στις δύο ζωές, ανάμεσα στους δύο κόσμους. Επομένως η δι-εθνιστική θεωρία φαίνεται να βρίσκει απαντήσεις στις επικοινωνιακές πρακτικές και στα μέσα που αξιοποιούν μετανάστες και μη στην συγκεκριμένη έρευνα.

Επιπλέον, ένα συμπέρασμα που προκύπτει και είναι συναφές με το προηγούμενο είναι η διάθεση τόσο των μεταναστών, όσο και των συγγενών ή συμπατριωτών ή φίλων στην Ελλάδα, να επικοινωνήσουν. Τα υποκείμενα που εμπλέκονται στη μεταναστευτική διαδικασία δεν «ξεχνούν» τους ανθρώπους, τη γη ή τις υποχρεώσεις που άφησαν πίσω στην γενέτειρα. Η διάθεση για επικοινωνία εντοπίζεται και από τις δύο πλευρές και ίσως αυτή ακριβώς η διάθεση να επιτρέπει την επιβίωση των οικογενειακών, συλλογικών και εθνικών δικτύων από απόσταση. Η διάθεση επικοινωνίας διατυπώνεται με αρκετούς τρόπους, τόσο στον επιστολικό λόγο, όσο και στα υπόλοιπα μέσα που αναλύθηκαν.

Ωστόσο ο ρόλος των μέσων επικοινωνίας και σύνθεσης της μνήμης δεν θα πρέπει να θεωρηθεί δευτερεύουσας σημασίας. Οι επιστολές, οι φωτογραφίες, οι καρτ-ποστάλ, τα βιβλία και το φιλμ αποτελούν σημαντικές πηγές στην αναζήτηση της σχέσης μετανάστευσης-μνήμης και υποκειμενικότητας. Στα μέσα αυτά καταγράφονται οι σκέψεις, οι υποχρεώσεις, οι σχέσεις, οι απαιτήσεις, οι ιδέες, τα όνειρα των μεταναστών και των συγγενών και φίλων τους. Τα ίδια τα μέσα λοιπόν κατέχουν μια πολύ σημαντική θέση στην έρευνα, καθώς είναι αυτά που συντελούν στην διατήρηση αλλά και στην σύνθεση της μνήμης.

Επίσης το βασικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση αυτή είναι η διαχείριση της έννοιας της μνήμης. Έτσι προκύπτει η παραδοχή ότι η μνήμη δεν είναι αφενός ενιαία. Η μνήμη του μετανάστη αδερφού στα 1920 δεν ταυτίζεται με τη μνήμη του μετανάστριας «νύφης δια φωτογραφίας» στα 1930. Η διαφοροποίηση προκύπτει τόσο από τις χρονικές περιόδους, όσο και από παράγοντες όπως το φύλο, η κοινωνική και η οικονομική θέση, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και άλλα στοιχεία που συνθέτουν την υποκειμενικότητα. Έτσι τα υποκείμενα που εκφέρουν το λόγο της

μετανάστευσης μπορεί να μοιράζονται συλλογικές μνήμες, σκέψεις και ιδέες, η μνήμη του καθενός όμως δεν είναι ταυτόσημη με τη μνήμη του άλλου.

Παράλληλα, η μνήμη δεν έχει μόνο το χαρακτήρα της νοσταλγίας ή της ανάμνησης στη σφαίρα μιας «ρομαντικής ιδέας» για την πατρίδα. Πολλές φορές ο ρόλος και η αξία της μνήμης λειτουργεί ως κινητήριος μοχλός που ωθεί τα υποκείμενα σε σειρά δραστηριοτήτων, στην υιοθέτηση ταυτοτήτων, κοινωνικών ρόλων, ανάληψη υποχρεώσεων κ.α. Επομένως η μνήμη, πολλές φορές, ξεπερνά το επίπεδο της ιδεολογίας και περνά σε κοινωνικό επίπεδο αποδίδοντας ρόλους, ενισχύοντας την κοινωνικοποίηση και επιτρέποντας τη διατήρηση δεσμών ανάμεσα στην χώρα αποστολής μεταναστών και στην χώρα υποδοχής τους.

Ωστόσο η μνήμη δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως η μοναδική απάντηση σε ζητήματα υποκειμενικότητας και δραστηριότητας των μεταναστών και των συγγενών τους. Ενδεχομένως να μην είναι η μοναδική κινητήριος δύναμη που ωθεί τα υποκείμενα να ενεργήσουν. Η ανάγκη επικοινωνίας δεν προκύπτει μόνο γιατί τα υποκείμενα «θυμούνται» αλλά επίσης διότι, ίσως αισθάνονται απειλητικά τα γρανάζια της βιομηχανοποιημένης κοινωνίας που συναντούν, ίσως γιατί «ασφυκτιούν» λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού, ίσως γιατί έχουν ανάγκη να διαφέρουν από το σύνολο σε μια πλουραλιστική κοινωνία ή ίσως απλώς, γιατί έχουν οικονομικές, οικογενειακές ή υλικές ανάγκες που θέλουν να καλύψουν.

Σε μια συζήτηση με μετανάστρια δεύτερης γενιάς στην Αμερική ακούστηκαν τα εξής: « για εμάς τους μετανάστες της δεύτερης γενιάς, αλλά και για άλλους, πολλές φορές δεν 'θυμόμαστε' μόνο όσα αποτελούν τις προσωπικές μας αναμνήσεις. Συχνά 'θυμόμαστε' και όσα μας μεταφέρει ή μας επιβάλλει το περιβάλλον γύρω μας, για το τι είναι Ελλάδα, τι είναι πατρίδα και τι είμαστε εμείς απέναντι σε αυτήν. Ιδιαίτερα μάλιστα στις περιοχές που ζουν πολλοί Έλληνες, πολλών ηλικιών, μαζεμένοι όπως η Νέα Υόρκη ή το Σικάγο». Επομένως, όπως προκύπτει και από τα λόγια αυτά, αλλά και από την ανάλυση αυτής της εργασίας, η μνήμη συχνά «κληροδοτείται» ή «επιβάλλεται» ή «μεταφέρεται» από γενιά σε γενιά, από υποκείμενο σε υποκείμενο, έτσι που συχνά είναι δύσκολο να διαχωρίσει κανείς, ποια είναι η δικιά του «μνήμη» και ποια αυτή που δέχτηκε από το περιβάλλον γύρω του.

Η εργασία αυτή λοιπόν προωθεί το πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών εστιάζοντας στην ανάδειξη του σχηματισμού και της λειτουργίας της μνήμης στα πλαίσια του μεταναστευτικού φαινομένου. Σημαντικό ρόλο για την εργασία κατέχει το πρωτογενές υλικό, μέσω του οποίου αναδύεται η σχέση μνήμης και μετανάστευσης. Η εστίαση στο «υλικό» της μετανάστευσης θεωρώ πως έχει να προσφέρει σημαντικά συμπεράσματα για τις σπουδές της μετανάστευσης, καθώς είναι ένας «χώρος», όπου εγγράφονται με συγκεκριμένους τρόπους, έννοιες και ιδέες που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο των μεταναστευτικών σπουδών. Παράλληλα η μνήμη, με τον διπλό ρόλο που κατέχει όπως περιγράφηκε παραπάνω, μπορεί να αποτελέσει έναν άξονα για τη διαπραγμάτευση και την προσέγγιση όρων και εννοιών, όπως αυτός της υποκειμενικότητας ή του δι-εθνισμού.

-ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-

1. Φωτογραφίες (1-13)

2. Καρτ-ποστάλ

3. Γράμματα: Α) Γράμμα του Theodoros Paramichalopoulos προς τον αδερφό του Νίκο (6 Δεκεμβρίου 1913)

Β) Γράμμα του Χρήστου Παπαμιχαλόπουλου προς τον αδερφό του Νίκο (16 Φεβρουαρίου 1920)

Γ) Γράμμα της Καλλιόπης Παπαμιχαλοπούλου προς το γιο της Νίκο (7 Αυγούστου 1940)

Δ) Γράμμα του Nick Pappas προς τα αδέρφια του Παναγιώτη και Ελένη (6 Ιουλίου 1964)

Ε) Γράμμα της Κατίνας Παπαμιχαλοπούλου προς τα αδέρφια της (25 Ιανουαρίου 1966)

4. Αποσπάσματα από το βιβλίο πρακτικών του συλλόγου Κρεμαστής 1929-1930

Φωτογραφία (1) Γάμος της Καλομοίρας Δούνια στις ΗΠΑ (1917)

Φωτογραφία (2) Οικογένεια μεταναστών στη είσοδο του σπιτιού τους στις ΗΠΑ (αρχές του 20^{ου} αιώνα

Φωτογραφία (3)- Ο Nick Pappas με τη μητέρα και το θείο του σε ταξίδι επιστροφής στην Ελλάδα (1936)

Φωτογραφία (4) Ο Nick Rappas με συγγενικά πρόσωπα στο πατρικό σπίτι στην Κρεμαστή. (1936)

Φωτογραφία (5)- Μετανάστες λίγο πριν την αναχώρηση στο λιμάνι του Πειραιά. (1956)

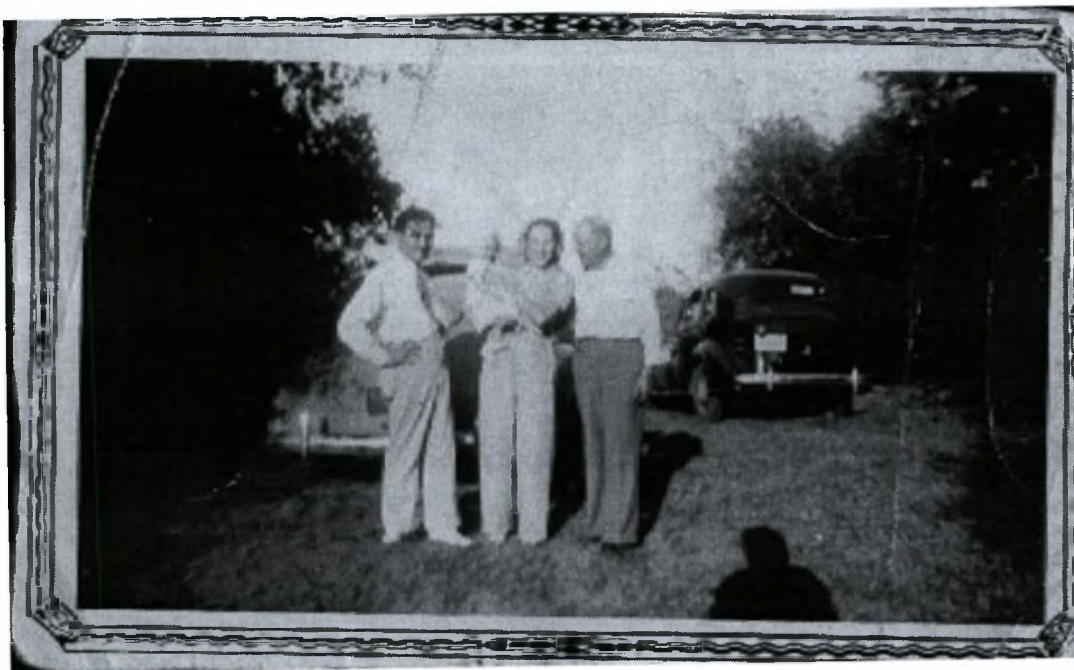
Φωτογραφία (6). Αναχώρηση μετανάστριας από Πειραιά. (1958)

Φωτογραφία (7) Οικογένεια μεταναστών στο Τέξας (δεκαετία 1950)

Φωτογραφία (8) Εθνική γιορτή μεταναστών στο Τέξας των ΗΠΑ (δεκαετία 1950)

Φωτογραφία (9) Μετανάστες στις ΗΠΑ- δεκαετία του 1950

Φωτογραφία (10)- Οικογένεια μεταναστών στις ΗΠΑ (δεκαετία 1950)

Φωτογραφία (11). Επέτειος μεταναστών στις ΗΠΑ. (1970)

THE GREEKS IN CALIFORNIA

ΔΗΜ. ΙΩ. ΚΑΝΑΡΙΔΗΣ

Εγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Περί-
στασις τῆς Θράκης καὶ εἶνε ηλικί-
ας περίπου 30 ἐτῶν. Μετενόστη-
σεν ἐν Ἀμερικῇ πρὸ ὀκταετίας καὶ
εὐρίσκειται ἐνταῦθα πρὸ 1 ἐτῶν. Δι-
ατηρεῖ Ἑστιάτοριον, τὸ Ben Ton
Restaurant, κείμενον εἰς τὸν ἀριθ.
311 τῆς ὁδοῦ Alvarado καὶ εἶνε εἰ-
σέτι ἄγαμος.

PASADENA, CAL.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Π. ΛΕΓΑΚΗΣ

(Μετὰ τῆς οἰκογενείας του)

Μετενόστησεν ἐν Ἀμερικῇ εἰς τὰς 19 Ἰουνίου 1903 ἔλθων κατ'
ἐνδειαν ἐνταῦθα ὅπου καὶ διαμένει ἔκτοτε. Εἰς τὰς 10 Σεπτεμβρίου
1909 ἀνοικτύθη εἰς Λος Ἀντζελες τὴν ἐκ τοῦ χωρίου Κριμαστή κατα-
γεμένην Αἰκατερίνην Ν. Γκασάλλη, μετὰ τῆς ὁποίας ἔπαιχτοε τρεῖς
τέκνα γεννηθέντα ἐνταῦθα, τὴν Ἀγγελικὴν 8 ἐτῶν, Εὐγενίαν 6 ἐτῶν
καὶ Παναγιώτην 4 ἐτῶν ηλικίας. Διατηρεῖ Ζαχαροπλαστεῖον κείμε-
νον εἰς τὸν ἀνατολικὸν ἀριθμὸν 46 τῆς ὁδοῦ Κολοράδο, εἰς τὴν ηλικίας
40 ἐτῶν καὶ ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Κυπαρίσι τῆς Ἐπιδαύρου Λιμενῆς.

Φωτογραφία (12) Απόσπασμα από το βιβλίο «Οἱ Ἕλληνες ἐν Καλιφόρνια» (1918)

THE GREEKS IN CALIFORNIA

Γ. ΙΩ. ΛΕΓΑΚΗΣ ΚΑΙ ΑΓΓ. ΠΕΤΡΟΛΕΚΑΣ

Διατηρούντες Ζαχαροπλαστείον, καίμενον εἰς τὸν νότιον ἄκρ. 41
τῆς ὁδοῦ Καλοσαρνίας.

Γ. ΙΩ. ΛΕΓΑΚΗΣ

Μετά τῆς συζύγου του

Κατέχουσιν ἀπὸ τοῦ
χωρίου Κρημαστή τῆς
Ἐπαρχίας Ἀμφιπόλεως
καταβύθου δὲ εἰς τὸν Ἄ-
γιον Παύλον τῆς Μονα-
ζότας τὴν συγχωρικὴν
τοῦ Σταυρῆτος Π. Κου-
λούρη εἰς τὰς 18 Ιου-
νίου 1911.

ΑΓΓ. ΠΕΤΡΟΛΕΚΑΣ

Ἐγεννήθη εἰς τὸ χωρίον Χά-
ραξ τῆς Ἐπαρχίας Ἀμφιπό-
λεως καὶ εἰς ἡλικίας 25 ἐτῶν Ἐλ-
θὼν δὲ πρὸ ἐκπαίδευσιν ἐν Ἀμε-
ρικῇ, εὐρίσκειται ἐνταῦθα πρὸ 2
ἐτῶν καὶ διατελεῖ εἰσέτι πγα-
μος.

DANGERS OF BEAUTY.

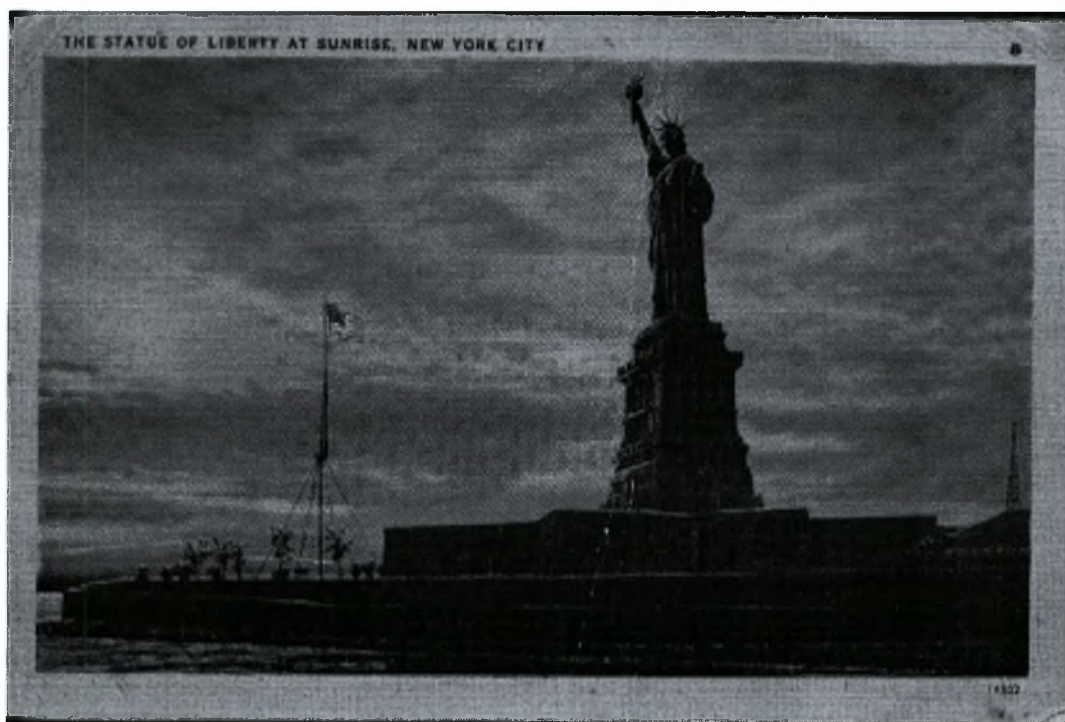
But I charge you not to disgrace me, as thou art in the
bloom of youth that excitest desire. It is not easy to guard the
tender ripe fruit: for beasts and men injure it in some way,
and winged insects and four-footed animals. Venus proclaims
their opening bloom. I say that rapine is their fate, however
much they try to avoid it. And on the fair-formed beauty of
virgins every one that passes sends forth a melting dart from
his eye, overcome by desire.

—ÆSCHYLUS.

Φωτογραφία (13) Απόσπασμα από το βιβλίο «Οι Έλληνες εν Καλιφόρνια» (1918)

Καρτ-ποστάλ. Ξενοδοχείο της Νέας Υόρκης (λίγο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο)

Καρτ-Ποστάλ. Το «Άγαλμα της Ελευθερίας στο ηλιοβασίλεμα» (23/4/46)

Καρτ-Ποστάλ Εστιατόριο μεταναστών στη Βιρτζίνια των ΗΠΑ (δεκαετία 1970)

Ἐ Θεσσαλονίκην τῇ 6 Φεβρουαρίῳ,

1913.

Ἀγαθολαίμην Ἀδελφεῖ Ἀνδρέα παῖρ
ἀπόστολόν ἐρχομαι νὰ ἐπληρώσω δια τῶν μαθητῶν
ἡμῶν καὶ δούλων καὶ ἐπιδόλαι καὶ
δια τῆς κατὰ τὴν ἐκκλησίαν
Ἀγαθολαίμην Ἀδελφεῖ Ἀνδρέα ἐλάβετο τὴν ἐπιστολὴν
ἡμῶν καὶ ἡδὺν νὰ μὴ γράψῃς ὅλην ἐπιστολὴν
οὐ καὶ ἐπιστολὰς εἰς τὸ Θεσσαλονικὸν καὶ
ἐκκλησιαστικὰ παραπομπὰ ἀλλὰ δοξασθῇ
ὁ θεὸς ὅσα ἐκκλησίαι καὶ ἐρχομαι
παρακληθῆναι, καὶ ἡδὺν νὰ μὴ γράψῃς
ὅλην ἐπιστολὴν καὶ τὴν καὶ δὲν ἔχῃς
νὰ σοὶ ἡδὺν καὶ ἔχῃς παραπομπὰ εἰς
παῖρ καὶ εἰς τὴν εἰς τὸ παῖρ νὰ ἐπλη-
ρώσῃς νὰ μὴν εἰς ἀπὸ καὶ ὁ θεὸς ὁ
μὴ γράψῃς ὅλην ἐπιστολὴν εἰς τὸ παῖρ καὶ
δὲν σοὶ ἐπληρῶς μὴν εἰς ἀπὸ καὶ καὶ
πρὸς διὰ τῆς ἡμέρας ἐπληρῶς δὲν καὶ ἐκκλη-
σιαστικὰ νὰ σοὶ γράψῃς ὅσα ἐκκλησιαστικὰ
καὶ εἰς αἰὲν μέρος δὲν σοὶ γράψῃς ἐκκλη-
σιαστικὰ ἔχῃς ὅλην καὶ καὶ ἐκκλησιαστικὰ γράψῃς
εἰς τὴν ἐκκλησίαν μὴ γράψῃς ὅλην σοὶ ἐκκλη-
σιαστικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐκκλησιαστικὰ αἰὲν
αἰὲν ἀπὸ καὶ ἐκκλησιαστικὰ μὴν εἰς
ἐκκλησιαστικὰ νὰ τὴν ἐκκλησιαστικὰ αἰὲν ἐκκλη-
σιαστικὰ μὴν εἰς ἀπὸ καὶ ἐκκλησιαστικὰ

Корвалл'

7 - Αρνούσιο - 1940.

Αγαπητέ μου Νίκο.

Πρό ενός μηνός έγραβα πάλι ε-
πιστολήν σου και ή γαρ μου δα-
τον συγγνώμη ήντις από πάλι ανέ-
στη βίαιότη σου, λέω μέσα στο πρι-
μα σου κώδικα, όπως ήμνησα κά-
τι το εχθρικό για τον Αωνίδα με-
πράγμα το όποιον δα μου ήσαν έβλε-
και προς ελπίαν ποτέ παρέρχου.
Μια βερμεινδούσα μνήρα, συ-
σμένη από τα χρόνια και από τις
αμνηστικές λύπες, ένερίμνα από ε-
τα παιδιά μου να μου πράγμω
κάποια πρωτομάρια για τον ε-
βας. Η ε-μφορα μου ήσαν και τα
ναί μέχρις ότου και ε-μ κηκόω τα
μνή, ποτέ συγγνώμη. Κανέ ο-
δεός σου Αριστέδης δα μου το έγραφε, ε-
μνή ε-μ δα δα ε-μ κηκόω να το για-
δου

8

TELEPHONE 3-5734

THE IDEAL CONFECTIONERY

WHOLESALE MANUFACTURERS OF

FINE CONFECTIONERY

NICK PAPPAS, PROPRIETOR

LAUREL LINE STATION

SCRANTON

SCRANTON, PA.

July 6 - 64

Αδελφε Παναγιώτη, ^{και} Ειρήνη
ήμαρτε καγα το αϊντο πρεδο' και'
δια εως
λας εγγραφα μου σου εδωκα το χαρτι'
για τις μαριφες το οαι'η
οιτε μου εγγραφες αν το ε'χabas και'
η τιναιτε για το οαι'η
οιμαρι σου ε'ιναι; οα πρεδου' ε'εγρο-
οαι το οχοι'ο;
σου οδαι' και' Αι'ο χαρτι' μι'οι
δαι το ε'χabas το ορο'ο σου δαι
μου ε'εγγραφε.

2

Νέο York η 25 / 1 / 1966

Αγαπητά μου αδέρφια
Θαναγιώτη Έβιν

Έλα το γράμμα σας και έχω μα-
νών είδαε μαζί μαζί και ήμεις με
την βόλτα του δρόμου μαζί είδαε
Θαναγιώτη μου ποιος έγραψε
το γράμμα σου έγραψε άριστο
Τι μου, και τον παρακάλεσε να μου
σάψει δυό λόγια ή να μου ημερωρί-
στη να ξέρω ή να σας άδανδίων
ή να δυστυχώς μαζία άδανδίων δεν
έβα, τότε ημερώνει οι άλκοι ομής
ή να της άδερφών Θερπονόγεια ανε-
ή να ήμεις ήμεις και άνοι με έρό-
σε αν ήμεις Α μέρματος Θογιάνς ήμεις
αι ο άνδρας μου τον είδα σε δυό
ή ο σελυγός μου δεν ήμεις μου είδα μου
ή δεν μπορώ να σε ήμεις και μου
ήμεις παρα ώριμ μαζί ώριμ ήμεις
άδερφός να μαζί άδερφόν

Έχουμε Θαναγιώτη μου είδόν
ήμεις να δώσω ήμεις ότι ήμεις να
ήμεις είδόν Α μέρμιν

Περίληψις
ἀντικειμένου
συνεδριάσεως

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΝ

Αριθ. 44.

Πρακτικὸν ἀφ' ὧν ἐκβληθῇ Κομματὸς
Μέμβ. 2-

Ὁ Κομματὶς ἐκλήθη τὴν 27^{ην} τοῦ μηνὸς Ἰανου-
αρίου τοῦ ἔτους 1934 ὑποδείσαντάς τινι
καὶ ἄλλοι 3 μ. συνεβόλε. Ἐμὴν τοῖς δευτε-
ραιῶν ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβούλι-
οντος ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Περί ἀναρ-
τήσεως ἀρ. 400
συζητήσεως
ἐπὶ τῇ 27^{ην}

ἐκτετατοῦν

ἐκτετατοῦν καὶ ἄλλοι 3 μ. συνεβόλε.

Ἐπὶ τῇ 27^{ην} συνεβούλιον ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβου-
λεύσεως ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Ἐπὶ τῇ 27^{ην} συνεβούλιον ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβου-
λεύσεως ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Ἐπὶ τῇ 27^{ην} συνεβούλιον ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβου-
λεύσεως ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Ἐπὶ τῇ 27^{ην} συνεβούλιον ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβου-
λεύσεως ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Ἐπὶ τῇ 27^{ην} συνεβούλιον ἐκλήθη Κομματὶς ἐκ συνεβου-
λεύσεως ἀναπροβλεπόμενου ἀντικειμένου τῆς συνεβου-
λεύσεως ἢ τοῦ ἐπὶ ἀντιθέσει, ἐπὶ ἐκτετατοῦν
συζητήσεων (ἀρ. 8 40)

Τυπὸς Γ. Κοτσογιαννοπούλου 'Αθήναι Κολλοκοπόνη 2

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

♦ Πρωτογενείς πηγές

1. Γράμματα μεταναστών από την Αμερική προς την Ελλάδα (από το 1913 έως το 1940)
2. Γράμματα μεταναστών προς τους συγγενείς τους στην Ελλάδα (από το 1965 έως το 1973)
3. Φωτογραφίες μεταναστών (από τις αρχές του αιώνα έως τη δεκαετία του 1970)
4. Καρτ-ποστάλ από τις ΗΠΑ (από το 1946 μέχρι τη δεκαετία του 1970)
5. Φιλμ μετανάστη κατά το ταξίδι επιστροφής του στην Ελλάδα το 1938.
6. Βιβλίο μεταναστών με τον τίτλο «Οι Έλληνες εν Καλιфорνία» (του 1918)
7. Βιβλίο Πρακτικών του «Προοδευτικού Συλλόγου Κρεμαστής» (από το 1929 έως το 1930)
8. Βιβλίο του Μιχάλη Δούνια, «Η Κρεμαστή τον 20^ο αιώνα», Έκδοση του Συλλόγου Κρεμαστής «Ο Πατριώτης», Αθήνα 1999
9. Εφημερίδα «Τα Κρεμασιώτικα Νέα», του Συλλόγου Κρεμαστής «Ο Πατριώτης», Αθήνα 1979-1991

♦ Δευτερογενείς πηγές/ Βιβλία-Άρθρα

1. Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα, Νεφέλη:1996.
2. Basch Linda, Glick Schiller Nina, Szanton Blanc Cristina, *Nations Unbound: Transnational Projects, Post-Colonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, Gordon and Breach, Amsterdam, 1994 (printed in USA)
3. Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και Έθνος: Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και στις Κοινωνικές Θέσεις*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων:1994.
4. Chartier Roger, *La Correspondance: Les Usages de la Lettre au XIX siecle*, Librerie Artheme Fayard, 1991
5. Cohen Robin, «*Diasporas and Nation-States: from victims to challengers*», in S. Vertovec and Robin Cohen (eds), *Migration, Diasporas and Transnationalism*, Chettenham UK and Northampton, MA, USA: An Elgar Reference Collection, 1999
6. Dauphin Cecile, Lebrun-Pezzerat Pierrette, Pouban Danielle, *Ces Bonnes Lettres: Une Correspondance Familiale au XIX siecle*, Editions Albin Michel, Paris 1991
7. Davis. Z. Natalie, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth Century France*, Stanford University Press, 1997
8. Εξεργάζογλου Χάρης, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^{ου} αιώνα, Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης 1861-1919*, Αθήνα, Νεφέλη:1996.

9. Hall Stuart, *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices (Culture, Media and Identities)*, vol.2, The Open University, 1997
10. Higham John, *Strangers in the Land: Patterns of American Nativism 1860-1925*, Rutgers University Press, 1998
11. Hirsch Marianne, *Reframing the Family Romance, Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Harvard University Press, 1997
12. Καβουριάρης, Λουκόπουλος, Νικολινάκος, Πάγκαλος, Σπράος, *Πέντε Αναλυτικές Μελέτες: Οικονομική Ανάπτυξη και Μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος:1974
13. Κορδάτος Γιάννης, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδ.20αίωνα, 1959.
14. Kalogeras Yiorgos, *The 'Other Space' of Greek America, American Literary History*, Winle 1998, vol.10.(4)
15. Kuhn Annette, *Family Secrets, Acts of Memory and Imagination*, Verso London/ New York, 2002
16. Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη Φυλακή: Όψεις της Υποκειμενικότητας των Πολιτικών Κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα, Νεφέλη: 1999.
17. Μ. Μαρτέν, *Η Γλώσσα του Κινηματογράφου*, Αθήνα, Κάλβος: 1984
18. Medvedev, Voloshinov, *The Bakhtin Reader: Selected Writings of Bakhtin*, Edited by Pam Morris, Great Britain 1994.
19. Μουλλάς Παναγιώτης, *Ο Λόγος της Απουσίας: Δοκίμιο για την Επιστολογραφία με Σαράντα Ανέκδοτα Γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ: 1992
20. Μπαρτ Ρολάν, *Ο Φωτεινός Θάλαμος: Δοκίμιο για τη Φωτογραφία*, Παρίσι, Ράππα:1980
21. Πασερίνι Λουίζα, *Σπαράγματα του 20^{ου} αιώνα: Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία*, Αθήνα, Νεφέλη:1999
22. Passerini Luisa, « *Becoming a Subject in the Time of the Death of the Subject*», Bologna Conference, September 2000
23. Saskia Sassen, *Guests and Aliens*, New York: New Press 1999
24. Saskia Sassen, *Global City*, Princeton University Press 1999
25. Sontag Suzan, *Περί Φωτογραφίας*, εκδόσεις του περιοδικού ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ, 1997
26. Vecoli Rudolph, *A Century of European Migrations, 1839-1930*, Chicago and Urbana: University of Illinois Press, 1991
27. Vlachos Evangelos, *The Assimilation of Greeks in the United States*, National Centre of Social Researches, Athens 1995
28. Υπουργείο Εξωτερικών/ Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, *Ο Απόδημος Ελληνισμός, Φάκελος: Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία*, Αθήνα 1995
29. Yans-Mc Laughlin Virginia, *Immigration Reconsidered: History, Sociology and Politics*, New York, Oxford University Press 1990
30. Χασιώτης Ι.Κ, *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας:1993.

♦ Ηλεκτρονικές διευθύνσεις

1. <http://www.csu.edu/~big0ama/articles/GreekAmerican.html>, The Social Psychology of Immigration: the Greek American Experience, Chicago State University, copyright 1989, revised 1993, d.v.16/07/01
2. <http://www.chianfed.org/leftmenu.html>, Greek Immigration to the United States, by Maria Doulis, d.v.23/06/01
3. <http://www.jhu.edu/~soc/pcid/papers/18.htm>, Salvadorian Transnationalism: Towards the Redefinition of the National Community, by Patricia Landolt, d.v.14/02/02
4. <http://www.media.utah.edu/UHE/g/GREEKS.html>, The Greeks in Utah, by Helen Papanikolas, published by the University of Utah Press, d.v.16/07/01
5. <http://www.butler.edu/sophist/First.html>, Butler University History Department, d.v.17/07/01
6. <http://lanic.utexas.edu/cgi-bin/search/red?>, Colegio de Mexico, Los Transmigrantes Centroamericanos en su Ruta hacia el Norte, para G.Castillo, Manuel Angel, PalmaC, Silvia Irene, 1991, d.v. 15/04/02
7. <http://www.nhmccd.edu/contracts/Irc/kc/decade30.html>, American Cultural History, Kingwood College Library, upd.07/07/01, d.v.13/05/02
8. <http://www.let.leidenuniv.nl/history/migration/chapter62.html>, History of International Migration Site, Migration as result of the Great War, by H.L.M. Obderjn, d.v.09/07/02
9. http://www2.hu-berlin.de/gemenskap/inhalt//publikationen/arbeitspapiere/ah_e_21.html, Film as History/History as Film, by Patrick Vonderau, working papers, Gemenskapen Gemeinschaften, volume21, d.v.13/05/02
10. <http://muse.jhu.edu/demo/yale/9.1levin.html>, Iconology at the Movies, by Thomas Levin, The Yale Journal of Criticism 9, 1996, Yale University, d.v.13/05/02
11. <http://www.ellisland.com/closing.html>, Ellis Island History, Closing the Open Door, Ellis Island Immigration Museum, United States Department of Interior, 2002, d.v.19/06/02
12. <http://www.ellisland.com/experience.html>, Ellis Island History, The Immigrant Experience, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v.19/06/02
13. <http://www.ellisland.com/passage.html>, Ellis Island History, Passage Across the Atlantic, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v. 19/06/02
14. <http://www.ellisland.com/inspection.html>, Ellis Island History, The Inspection Process, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v. 19/06/02

15. <http://www.ellisland.com/timeline>, Ellis Island History, Timeline, Ellis Island Immigration Museum, 2002, d.v.19/07/02
16. <http://www.uasnet.mx/centro/deptos/iies/revista1/teorias%20de20%20migracion.html>, Teorias de Migracion, para Florencio Posadas Segura, d.v. 09/07/02
17. <http://www.riccati.it/reitalia/emigra/emigra-3.htm>, Storia d'Italia: 1861-1913, L'emigrazione: Cause e Caratteri dei Movimenti Migratori, d.v.10/07/02
18. <http://www.riccati.it/reitalia/emigra/emigra-1.b.htm>, Storia d'Italia 1861-1913, L'emigrazione italiana dal 1861 al 1913, d.v. 10/07/02
19. <http://www.libertystatepark.com/immigran.htm>, The Liberty State Park: The Immigrant Journey, Jersey City Portal, d.v.10/07/02
20. <http://www.americanparknetwork.com/parkinfo/sl/history.journey.html>, Statue of Liberty National Monument, copyright 2001, APN Media, LLC, d.v. 10/07/02